

खण्ड दुई

कानून, नीति र सङ्घर्ष

२०६१ माघ १९ पछि एफएम रेडियोमाथि राज्यले गरेको ज्यादतीको विरोध गर्दै रेडियोकर्मीहरू (तस्विर: मीन बज्राचार्य) ।

कानून, नीति तथा सरकारी रवैया

देवराज हुमागाईं

पृष्ठभूमि

२०४९ सालमा राज्यले प्रसारण क्षेत्रमा आफ्नो एकाधिकारको अन्त्य गर्ने गरी नयाँ सञ्चार नीति घोषणा गर्‍यो । त्यही नीतिमा आधारित रहेर सोही वर्ष पहिलोपटक नेपालमा प्रसारण ऐनको तर्जुमा भयो र निजी क्षेत्रबाटसमेत एफएम प्रसारण प्रणाली स्थापना गरी रेडियो सञ्चालन गर्नका लागि बाटो खुल्यो । ऐनले बाटो खोलिएको पनि तुरुन्त निजी क्षेत्रबाट रेडियो सञ्चालन गर्न/गराउन त्यो पर्याप्त थिएन, नियमको आवश्यकता थियो । फलस्वरूप ऐन तर्जुमा भएको करिब तीन वर्षपछि प्रसारण नियमावली २०५२ आयो । यिनै ऐन र नियमावलीका आधारमा एफएम रेडियोहरूको स्थापना र प्रसारण हुने क्रम चलन थालेको हो । एफएम प्रसारणका लागि स्पष्ट सरकारी नीति प्रथमपटक जारी भएको र ऐनले बाटो खोलिएको समय (२०४९) देखि आज (कात्तिक २०६२) सम्ममा १२ वर्ष बितिसकेको छ ।

विगत १२ वर्षमा २०४९ सालको राष्ट्रिय सञ्चार नीति र राष्ट्रिय प्रसारण ऐन तथा २०५२ सालको राष्ट्रिय प्रसारण नियमावलीका अतिरिक्त २०५५

सालमा प्रसारण निर्देशिका जारी गरिएको छ भने २०५९ सालमा सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति^१ यीमध्ये राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९ र दीर्घकालीन सञ्चार नीति २०५९ ले समग्र सञ्चार क्षेत्रलाई समेटेको छ। यी ऐन, नीति र निर्देशिकाहरूले समयक्रमसँगै देखा पर्ने प्रसारण क्षेत्रका नयाँ नयाँ मुद्दा र समस्याहरू आत्मसात गर्न सकेको पाइन्छ। तसर्थ विद्यमान ऐन नीति र नियमावलीहरूमा क्रमशः परिमार्जन हुँदै जानुपर्ने चौतर्फी आवाज उठ्दै आएका छन्। त्यस्ता आवाजहरू पत्रपत्रिकामा उठेका छन्, सार्वजनिक बहस वा सभा, सम्मेलन तथा सेमिनारहरूमा उठेका छन् र सरकारलाई ज्ञापनपत्रमार्फत बुझाइएका छन्।

नागरिक समाज, पेशागत सङ्घ सङ्गठन वा सरोकारवालाहरूका क्रिया, प्रतिक्रिया र बहस पैरवीहरू सार्वजनिक हुनु, ती बाट नीति निर्माण वा परिवर्तनका लागि सरकार समक्ष दबाव पर्नु; नीति निर्माणको पहलस्वरूप सरकारी तवरबाट सुभावा कार्यदल वा आयोग गठन गरी सुभावा लिनु; त्यसका आधारमा आवश्यक नीति नियम तर्जुमा गरी जारी गर्नु; पुनः जारी नीति र कानूनहरूको प्रभावबारे टिकाटिप्पणी सार्वजनिक हुनु; र तिनमा समयानुकूल संशोधन र परिमार्जन गरिनुलाई नै नीति निर्माणको सिङ्गो चक्र मान्न सकिन्छ। यसै चक्रभित्रका समस्त गतिविधिको अध्ययन नै समग्रमा नीतिसम्बन्धी अध्ययन हो। *मास कम्युनिकेसन रिसर्च मेथड्स* भन्ने पुस्तकमा सञ्चार नीतिको विश्लेषणले नीति निर्माणको प्रक्रिया, यसको कार्यान्वयन र त्यसपछि यसले समग्र सञ्चारका क्षेत्रमा पार्ने प्रभावको परीक्षण गर्ने जनाइएको छ (ह्यान्सन र अरू सन् १९९८)।

यिनै कुराको सेरोफेरोमा रही नेपालमा एफएम रेडियो प्रसारणको विकासमा नीतिगत तथा कानूनी वातावरणबारे अध्ययन गरिएको हो। यसअन्तर्गत जारी गरिएका नीति, ऐन, नियम तथा निर्देशिका; नीति र कानून निर्माणको सवालमा

^१ यीबाहेक यो लेख अन्तिम रूपमा तयार हुँदाहुँदै श्री ५ को सरकारले सञ्चारसम्बन्धी एक अध्यादेश जारी गरेको छ। २०६२ साल असोज २३ गते लालमोहर सदर भई सोही दिनको राजपत्रमा प्रकाशित सो अध्यादेशको नाम 'सञ्चारसम्बन्धी केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने अध्यादेश २०६२' रहेको छ (श्री ५ को सरकार २०६२)। यसमा सञ्चारसँग सम्बन्धित अरू पाँचओटा ऐनका अतिरिक्त राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ लाई पनि संशोधन गरिएको छ। २०६२ जेठमा सो अध्यादेशको मस्यौदा कान्तिपुर (२०६२क) मा सार्वजनिक भएपछि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा यसको व्यापक आलोचना हुँदै आएको थियो (हेर्नुहोस् अध्याय ४), यद्यपि उक्त मस्यौदामा खासै परिवर्तन नगरिकन अध्यादेश जारी भएको थियो। संविधान प्रदत्त नागरिक हक, मूल कानूनहरू तथा सर्वोच्च अदालतका नजिरको मर्म र भावनामार्थि समेत प्रहार गरिएको भन्दै यस अध्यादेशविरुद्ध सर्वोच्च अदालतमा परेको रिट यो टिप्पणी लेख्दा (२०६२ मङ्सिर १) सम्म अन्तिम फैसलाका लागि विचाराधीन अवस्थामा छ। प्रसारण ऐनको सवालमा भन्नुपर्दा संशोधित ऐनले एफएम रेडियोमा समाचार प्रसारणलाई पूर्ण रूपले बन्दैज लगाउन खोजेको छ।

भएका थप पहलहरू तथा तिनको कार्यान्वयन र स्वतन्त्र रेडियो पत्रकारितामा त्यसको असरलाई केलाइएको छ । यसै आधारमा यो लेख मुख्य तीन खण्डमा विभाजित छ । पहिलो खण्डलाई 'जारी भएका नीति, ऐन र नियम' शीर्षक दिइएको छ । यस खण्डमा निजी क्षेत्रबाट स्वतन्त्रतवरले रेडियो प्रसारण गर्नका लागि के कस्तो नीतिगत र कानूनी वातावरण तयार भएको थियो ? त्यो वातावरण रेडियो प्रसारण र अभूत खास गरी स्वतन्त्र रेडियो पत्रकारिताको विकासका लागि कतिको सहयोगी थियो ? वा थिएन ? तथा यस्तो वातावरण कसरी तयार भयो ? भन्ने पृष्ठभूमिलाई केलाउन खोजिएको छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को चर्चाबाट यो खण्ड सुरु भएको छ । यसअन्तर्गत संविधानले प्रत्याभूत गरेका नागरिकको मौलिक हक नै वास्तवमा स्वतन्त्र रेडियो पत्रकारिताका लागि आधारस्तम्भ थियो भन्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । संविधानको छोटो चर्चापछि त्यही संविधानको मर्मलाई पछ्याएर तर्जुमा गरिएको राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९ को चर्चा छ । सञ्चार नीतिमार्फत राज्यले पहिलोपटक स्वतन्त्र प्रसारणको अवधारणालाई आत्मसात गरेको उल्लेख गर्दै नीति निर्माणको सानो पृष्ठभूमि पनि यसमा समेटिएको छ ।

सञ्चार नीतिपछि त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न जारी गरिएका राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ र राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ को क्रमशः चर्चा र विश्लेषण गरिएको छ । ऐन र नियमावलीका सान्दर्भिक बुँदाहरू उल्लेख गर्दै यी ऐन र नियमावली स्वतन्त्र प्रसारणका लागि के कसरी प्रवर्द्धनात्मक तथा नियन्त्रणकारी छन् भन्ने देखाइएको छ । एफएम रेडियोबाट प्रसारित कार्यक्रम र त्यसले समाजमा उज्याएका प्रतिक्रियालाई दृष्टिगत गरी सरकारले जारी गरेको प्रसारण निर्देशिका २०५५ लाई पनि यस खण्डमा समेटिएको छ । विशेष गरी भर्खर भर्खर स्थापना हुँदै गरेका र हुन खोजेका एफएम रेडियोका लागि साँच्चै मार्गनिर्देशक बन्न सक्थो वा सकेन भन्ने कुरा यसले देखाउन खोजेको छ ।

पहिलो खण्ड सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीतिमा गएर अन्त हुन्छ । वास्तवमा सञ्चार क्षेत्रमा उठेका नयाँ नयाँ मुद्दाहरूलाई समेट्ने हिसाबले ल्याइएको दीर्घकालीन नीतिमा एफएम प्रसारणसम्बन्धी कस्ता मुद्दाहरू उठाइएका थिए भन्ने पाटोबाट यसलाई हेरिएको छ । साथै एफएम रेडियो स्टेसनको बढ्दो सङ्ख्यासँगै यसको उचित व्यवस्थापन तथा नियमनका लागि यो नीतिले लिएको अवधारणावारे यसमा उल्लेख छ ।

दोस्रो खण्डमा नीति तथा कानून निर्माणको थप पहललाई उजागर गर्ने हिसाबले सरकारले गठन गरेका विभिन्न कार्यदलको चर्चा गरिएको छ । यसलाई

‘प्रसारणमाध्यम व्यवस्थापनको सवाल र कार्यदलका सुभाव’ शीर्षक दिइएको छ। खास गरी पछिल्लो अवधिमा सरकारले प्रसारणमाध्यम व्यवस्थापनका लागि सुभाव दिन वा त्यसका खातिर ऐन कानूनको मस्यौदा तयार गर्न गठन गरेका कार्यदल वा आयोग र तिनले दिएका सुभाव प्रतिवेदनबारेको जानकारी यस खण्डमा छ। यसमा २०५८ देखि २०६१ सालसम्म गठन गरिएका विभिन्न पाँचओटा कार्यदलहरूलाई छुट्टाछुट्टै चर्चा गरिएको छ। स्वतन्त्र एफएम रेडियोको सङ्ख्या बढ्दै गएपछि देखिएको व्यवस्थापनको चुनौती र उठेका नयाँ मुद्दाहरूलाई समाधान गर्नेतर्फ नै कार्यदलका सुभाव केन्द्रित भएको यथार्थसँग यस खण्डले परिचित गराउँछ। साथै राजनीतिक अस्थिरता, सरकारी संयन्त्रमा देखिएको ठोस प्रतिबद्धताको अभावजस्ता कारणले आयोग वा कार्यदलका ती प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुन नसकी एक पछि अर्को गर्दै थन्किए गएको स्थिति पनि यस खण्डले उजागर गरेको छ।

तेस्रो खण्डलाई ‘प्रसारण स्वतन्त्रतामा तगारा, सङ्घर्ष र उपलब्धि’ नाम दिइएको छ। यसमा नीति वा ऐनको कार्यान्वयनमा सरकारले देखाएको गलत रवैया तथा त्यसबाट रेडियो पत्रकारिताका क्षेत्रमा परेको प्रभावलाई समेटिएको छ। स्वतन्त्र रेडियो पत्रकारितामाथि अङ्कुश लगाउने गरी सरकारी पक्षबाट विभिन्न समयमा जारी गरिएका निर्देशन र त्यसबाट सामना गर्नु परेको चुनौतीलाई नै यहाँ उल्लेख गरिएको छ। यसक्रममा सरकारले एफएम रेडियोको समाचार र कार्यक्रममाथि हस्तक्षेप गर्ने मनसायले २०५७ सालमा जारी गरेको निर्देशन, सर्वोच्च अदालतमा त्यसलाई चुनौती दिँदै दायर गरिएको मुद्दा र ऐतिहासिक फैसलाको प्रसङ्ग मुख्यरूपमा उल्लेख गरिएको छ। सरकारले ऐन, कानूनको गलत व्याख्या गर्दै एफएम रेडियोमाथि गर्न खोजेको हस्तक्षेप र अदालतले संविधानप्रदत्त नागरिकको विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा सूचनाको हकलाई प्रसारण स्वतन्त्रतासँग जोडेर गरेको व्याख्याले स्थापित हुन पुगेको ऐतिहासिक नजिरलाई यस खण्डमा स्मरण गरिएको छ। साथै २०५८ सालमा लगाइएको सङ्कटकालले पुनः एकफेर प्रसारण स्वतन्त्रतामाथि ल्याएको चुनौतीको पनि यस खण्डमा चर्चा गरिएको छ। यसले सङ्कटको बहानामा जनताका मौलिक हकहरूमाथि भएको प्रहारसँगै प्रसारण स्वतन्त्रतामाथि आइपरेको सङ्कटलाई देखाएको छ।

जारी भएका नीति, ऐन र नियम

२०४६ सालमा बहुदलीय प्रजातन्त्र बहाली हुनुभन्दा एक वर्ष अगाडिमात्र राष्ट्रिय सञ्चार नीति तथा कार्यक्रम २०४५ तर्जुमा गरिएको थियो (श्री ५ को सरकार

२०४९[२०४५]) । निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको अन्तिम घडीमा ल्याइएको यो सञ्चार नीतिले करिब एक वर्षको अवधि मात्र पार गर्न पायो । प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको मूल्य र मान्यता विपरीत स्वतन्त्र सञ्चारमाथि अड्कुश लगाउने चरित्रको उक्त सञ्चार नीतिले प्रजातन्त्रको स्थापनापश्चात् निरन्तरता पाउने कुरै थिएन । तसर्थ उक्त सञ्चार नीति स्वतः निष्क्रिय हुनु स्वभाविक थियो ।

२०४७ सालको नयाँ संविधानमा मौलिक हकअन्तर्गत केही धारा र उपधाराहरूमा स्वतन्त्र र निष्पक्ष सञ्चारको महत्त्वलाई गम्भीरतापूर्वक लिइएको देख्न सकिन्छ । त्यसमध्ये धारा १२ स्वतन्त्रताको हकअन्तर्गत उपधारा २(क) मा विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, धारा १३ मा छापाखाना र पत्रपत्रिकासम्बन्धी हक तथा धारा १६ मा सूचनासम्बन्धी हकको ग्यारेन्टी गरिएको छ । धारा १३ मा समाचार, लेख वा अन्य कुनै पाठ्यसामग्री प्रकाशन गर्नु पूर्व प्रतिबन्ध नलगाइने, मुद्रण गरेबापत छापाखाना बन्द वा जफत नगरिने तथा प्रकाशित गरेबापत कुनै समाचारपत्र वा कुनै पत्रिकाको दर्ता खारेज नगरिने जस्ता कुरा उल्लेख हुनुले प्रकाशन उद्योगलाई विशेष संरक्षण प्रदान गरेको देखिन्छ (श्री ५ को सरकार २०५३ [२०४७]: ११) । पञ्चायती व्यवस्थामा निजी क्षेत्रबाट पत्रपत्रिका सञ्चालन गर्न सकिने कुरा केही मात्रामा स्वीकार गरिएको भएता पनि स्वतन्त्रपूर्वक निष्पक्ष सूचना प्रवाह गर्न सक्ने वातावरण थिएन । सत्तापक्ष वा उसको नजिकका व्यक्तिहरूको गलत आचरणको विरोध गर्ने पत्रिकाहरूको दर्ता खारेज गर्ने, प्रकाशन गर्नु पूर्व प्रतिबन्ध लगाउने तथा छापाखाना नै बन्द वा जफत गरी दुःख दिने प्रवृत्ति थियो । तसर्थ कुनै पनि बहानामा त्यस्तो प्रवृत्ति दोहोरिन नपाओस् भनेर यस्तो संवैधानिक ग्यारेन्टी गरिएको बुझ्न सकिन्छ । प्रसारणको सवालमा भने २०४६ साल अगाडि निजी क्षेत्रलाई रेडियो वा टेलिभिजन सञ्चालन गर्न नै नदिइने भएकाले बन्द वा जफत गर्ने जस्ता समस्याहरू हुने कुरै थिएन । त्यसैले छापा माध्यमका सवालमा संविधानको धारा १३ ले जसरी स्पष्टरूपमा प्रत्याभूत गरेको छ त्यहीरूपमा प्रसारणका सवालमा संवैधानिक प्रत्याभूति गरिएको देखिँदैन । यद्यपि संविधानका उक्त तीनओटा धारा (धारा १२, १३ र १६) को आशय छापामाध्यमलाई मात्र नभई प्रसारण माध्यमलाईसमेत स्वतन्त्रताको प्रत्याभूत गर्नु थियो भन्ने प्रमाणित भइसकेको छ ।^१ यसरी नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले नागरिकका स्वतन्त्रताको हक, छापाखाना र

^१ यिनै धाराहरूलाई उद्धृत गर्दै प्रसारण स्वतन्त्रताको पक्षमा सर्वोच्च अदालतले २०५८ साउन ११ गते गरेको ऐतिहासिक फैसलाबाट सो कुरा प्रमाणित भएको छ । सर्वोच्चको सो फैसलाबारे यसै लेखको पछिल्लो खण्डमा चर्चा गरिएको छ ।

पत्रपत्रिकासम्बन्धी हक तथा सूचनाको हकलाई प्रत्याभूत गरेदेखि नै स्वतन्त्र प्रसारणका लागि समेत आधारभूत खुड्किला तयार भइसकेको थियो ।

राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९

प्रजातान्त्रिक व्यवस्था अनुरूपको सञ्चार नीति तथा ऐन कानूनहरूको आवश्यकता तत्कालै देखिएको भए पनि निर्वाचित सरकारबिना कुनै पनि क्षेत्रका नीति तथा ऐनहरू आउन सम्भव थिएन । २०४८ सालको आम निर्वाचनमा बहुमत प्राप्त गरी नेपाली काङ्ग्रेस पार्टी सत्तामा पुगेपछि मात्र सञ्चारलगायत अरू क्षेत्रमा नीति तथा ऐन कानूनहरू तर्जुमा गर्ने बाटो खुल्यो । राष्ट्रिय सञ्चार नीति तर्जुमा गर्ने भन्ने कुरा नेपाली काङ्ग्रेस पार्टीको २०४८ सालको चुनावी घोषणा पत्रमै उल्लेख थियो (नेपाली काङ्ग्रेस २०४८: २२-२३) । तसर्थ २०४९ सालमा नयाँ सञ्चार नीति तर्जुमाका लागि पहल पनि सुरु भयो । सरकारले राष्ट्रिय सञ्चार नीतिको मस्यौदा तयार गर्न भनी नेपाली काङ्ग्रेसका तर्फबाट राष्ट्रिय सभाका तत्कालीन सांसद नरहरि आचार्यको संयोजकत्वमा १६ सदस्यीय कार्यदल बनायो । सञ्चारसम्बन्धी निकायहरूसँग सम्बद्ध १० जना सरकारी अधिकारीहरू पदेन सदस्य रहेको उक्त कार्यदलमा निजी क्षेत्रबाट तत्कालीन समयमा प्रकाशितमध्ये पाँचओटा साप्ताहिक पत्रपत्रिकामा कार्यरत पाँचजना सञ्चारकर्मीहरूलाई पनि सदस्यमा नियुक्त गरिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०६० [२०४९]: १९३) ।^३ उक्त कार्यदलले आफ्नो मस्यौदा बुझाएपछि, सरकारले त्यसमा कुनै परिवर्तन नगरी २०४९ कात्तिक ३ गते राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९ जारी गरियो । आफ्नो पार्टीको नीति र घोषणापत्रमा उदाारीकरणलाई जोड दिएको नेपाली काङ्ग्रेसको सरकारका पालामा आएको सञ्चार नीतिमा पनि निजी क्षेत्रको भूमिकालाई महत्त्व दिइयो । जसमध्ये प्रसारण क्षेत्रमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउने कुरालाई पनि उत्तिकै जोड दिइएको छ । रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनबाट प्रसारण हुने कार्यक्रमको उत्पादनमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउने तथा प्रसारण समय उपलब्ध गराउने भन्ने कुराका अतिरिक्त निजी क्षेत्रलाई रेडियो स्टेसन खोल्न दिने कुरासमेत यस नीतिमा समावेश गरियो । यो नीतिको प्रसारणसम्बन्धी बुँदा २.२.८ मा— “प्रसारण ऐन अन्तर्गत रही निजी क्षेत्रका सङ्गठित संस्थालाई पनि निश्चित क्षेत्रमा फ्रिक्वेन्सी

^३ सञ्चार नीति मस्यौदा कार्यदलमा रहेका ती पाँचजना सञ्चारकर्मीहरू र तिनको संलग्नता यस्तो थियो: राजेन्द्र दाहाल, देशान्तर साप्ताहिक; हरिहर विरही, साप्ताहिक *विमर्श*; किशोर सिलवाल, जनमञ्च साप्ताहिक; नगेन्द्र शर्मा दि विकेण्ड साप्ताहिक र गणेशबल्लभ प्रधान, जन्मभूमि साप्ताहिक ।

मोडुलेसन (एफएम) प्रसारण प्रणाली स्थापना गरी शिक्षाप्रद र मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम प्रसारण गर्न दिने” उल्लेख छ (श्री ५ को सरकार २०६० [२०४९]: १७८) । यो एउटा बुँदाले नै निजी क्षेत्रबाट एफएम रेडियो प्रसारण स्थापना गरी सञ्चालन गर्नका लागि नीतिगत आधार तयार गयो । उक्त बुँदा सञ्चार नीतिमा कसरी प्यो भन्ने प्रसङ्गलाई उल्लेख गर्नु पनि यहाँ सान्दर्भिक हुन्छ ।

मस्यौदा कार्यदलका एक सदस्य राजेन्द्र दाहाल नेपाल वातावरण पत्रकार समूह (नेवापस) का तत्कालीन महासचिव पनि थिए । वातावरण र विकास पत्रकारिताका क्षेत्रमा काम गर्दै आएको उक्त संस्थाभित्र नेपाली सञ्चारका क्षेत्रमा नयाँ नयाँ प्रविधिको प्रयोग कसरी गर्न सकिन्छ भन्नेबारे छलफल भइरहन्थ्यो । त्यसै सिलसिलामा एफएम रेडियो प्रविधिको कुरा पनि उठ्यो । अमेरिका, फिलिपिन्स, दक्षिण अफ्रिका, श्रीलङ्का आदि देशहरूमा एफएम प्रविधिको प्रयोग गर्दै निजी वा सरकारी स्तरबाट स्थानीय रेडियो सञ्चालन गरेको दृष्टान्तबाट पत्रकार भारतदत्त कोइराला परिचित थिए । त्यही अभ्यास नेपालमा किन नगर्ने भन्ने कुराले समूहको छलफलमा प्रवेश पायो । त्यसका लागि नीति बनाउनु जरुरी थियो, सञ्चार नीतिको मस्यौदा बनिरहेको उपयुक्त अवसरलाई उम्कन दिनु हुँदैन भन्नेमा सबैको राय मिल्यो । नेवापसका तत्कालीन महासचिव राजेन्द्र दाहालले कार्यदलका सदस्यको नाताले त्यहाँभित्र यस कुराको ‘लविड’ गरे । यो एउटा बुँदा सञ्चार नीतिमा पार्नका लागि कार्यदलभित्र आफूले ठूलो कसरत गर्नु परेको दाहालको अनुभव छ । “कार्यदलका अन्य सदस्यहरू खास गरी सरकारी निकायका पदाधिकारीहरूसँग यस बुँदाका शब्द शब्दमा निकै बहस र विवाद गर्नु परेको थियो । सरकार स्वयं पनि यस सवालमा अन्योलमै थियो, यद्यपि प्रसारणका क्षेत्रमा उदार नीतिको पूर्ण विरोधी भने थिएन” दाहाल भन्छन् । मस्यौदा कार्यदलका संयोजकलाई सुरुमा आश्वस्त तुल्याउन भने नेपाली काङ्ग्रेसकै रामशरण महतको सहायता लिनुपरेको थियो । अध्ययनका क्रममा अमेरिकामा बिताएका रामशरण महत त्यहाँ निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित त्यस्ता थुप्रै एफएम रेडियोहरूबारे जानकार थिए । जसले गर्दा नेपालमा त्यस्तो प्रयोगलाई उनले खासै आपत्तिको रूपमा लिएनन् । बरु राष्ट्रिय योजना आयोगका तत्कालीन उपाध्यक्षका नाताले आठौँ योजनामा समेत यो कुरालाई पनि समेट्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका थिए ।^४ फलस्वरूप आठौँ योजनामा यसलाई पारिएको पनि देखिन्छ ।

^४ भारतदत्त कोइरालासँग २०६२ जेठ ११ मा तथा राजेन्द्र दाहालसँग २०६२ जेठ २२ मा गरिएको कुराकानीका आधारमा ।

यस योजनाको नीतिअन्तर्गत एउटा बुँदामा यस्तो उल्लेख छ— “रेडियो प्रसार सेवाको सुदृढीकरण तथा विस्तार गरी मिडियम वेभ प्रणालीमा दोस्रो च्यानलको सेवा उपलब्ध गराउनेतर्फ आवश्यक कदम चालिनेछ, र निजी क्षेत्रमा फ्रिक्वेन्सी मोडुलेसन (एफएम) प्रणालीमा रेडियो प्रसारण सुरु गर्नेतर्फ पनि आवश्यक कदम चालिनेछ” (श्री ५ को सरकार २०४९: ३५३) ।

यस आधारमा के भन्न सकिन्छ भने सञ्चार नीति बन्ने मौका छोपेर त्यसमा हतार हतार एफएम प्रसारणसम्बन्धी बुँदा (नं. २.२.८) समावेश गरिएको थियो । सञ्चार क्षेत्रमा लागेका केही अग्रजहरूको सक्रियता तथा पहलमा एफएमसम्बन्धी उक्त नीति प्रस्ताव गरे पनि राजनीतिक नेतृत्वलाई यसबारे राम्ररी बुझाउन भ्याइसकेका थिएनन् । सञ्चार नीति तर्जुमा कार्यदलका संयोजक नै उक्त बुँदा समावेश गर्ने कुरालाई लिएर सुरुमा अलमलमा परेको प्रसङ्गले त्यही सङ्केत गर्छ । साथै सञ्चार क्षेत्रका व्यक्तित्वभिन्नै पनि यो बारेमा हुनुपर्ने जति बहस र छलफल नभइसकेको तथा दीर्घकालीन सोचको अभाव रहेको देखिन्छ । कारण, एफएम रेडियो प्रसारण गर्न निजी क्षेत्रलाई पनि खुला गर्नु पर्छ भन्नेबाहेक त्यसको व्यवस्थापन, प्रवर्द्धन तथा नियमनका लागि के कस्तो भावी नीति हुनु पर्छ ? भन्नेबारे जारी नीतिमा केही उल्लेख गरिएको छैन । अझ नीतिको बुँदामा उल्लिखित ‘शिक्षाप्रद र मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम प्रसारण गर्न’ भन्ने वाक्यांशले समाचार तथा सूचना प्रवाहमा निजी क्षेत्रका स्वतन्त्र एफएम रेडियोको उपयोगिता तथा भूमिकालाई बेवास्ता गरेको देखिन्छ । त्यति बेला एफएम रेडियोबाट समाचार वा समाचारमूलक कार्यक्रम पनि प्रसारण गर्नु पर्ला भन्नेबारे आफूहरू प्रस्ट भइनसकेको राजेन्द्र दाहालको स्वीकारोक्ति छ । रेडियो नेपालमा समय किनेर जसरी सङ्घ संस्थाहरूले शिक्षाप्रद तथा मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम प्रसारण गरिरहेका थिए आफ्नै स्टेसन खोलेर स्वतन्त्ररूपमा त्यस्ता कार्यक्रमहरू दिन सक्नु भन्ने नै त्यति बेलाको प्रमुख सोचाइ रहेको दाहालको कथन छ । दाहालको भनाइ थियो— “यति छोटो समयमा नै एफएम रेडियोहरूमा समाचारले व्यापकता पाउला भन्ने सोचिएको भए समाचार प्रसारणलाई व्यवस्थित र मर्यादित बनाउन प्रस्ट कानूनी पूर्वाधारको व्यवस्था गर्नेतर्फ पनि लागिन्थ्यो ।” स्वतन्त्र रेडियोहरूमा समाचारले व्यापकता पाउनु सकारात्मक भए पनि यस सवालमा निकै संवेदनशीलता अपनाउनु पर्ने भएकाले त्यसका लागि व्यवस्थित कानूनी पूर्वाधार हुनुपर्ने तर त्यस्तो नभएकाले एफएम रेडियोको समाचारका सम्बन्धमा बारम्बार विवाद उठ्ने गरेको दाहालको ठम्याइ थियो ।

राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९

एफएम प्रसारणसम्बन्धी नीति बनेपनि कानून निर्माण नगरी त्यो लागू हुनसक्ने कुरा थिएन । राष्ट्रिय सञ्चार नीति २०४९ को प्रसारणसम्बन्धी नीतिको पहिलो बुँदामा नै यससम्बन्धी छुट्टै ऐन तर्जुमा गर्ने कुरा थियो । फलस्वरूप श्री ५ को सरकारले तुरुन्तै प्रसारण ऐन निर्माणको प्रक्रिया सुरु गर्‍यो । थोरै समयमै ऐन बनेर २०४९ सालकै संसदको हिउँद अधिवेशनमा पेश भई अनुमोदन पनि भयो । त्यसपछि २०५० साल जेठ २७ गते राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ मा लालमोहर लागि सोही दिनको नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित भयो (श्री ५ को सरकार २०६०[२०५०]) ।

यसरी यो ऐन नेपाली सञ्चारको इतिहासमा प्रसारणसम्बन्धी पहिलो ऐन बन्न पुग्यो ।^५ राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ ले निजी क्षेत्रलाई एफएम रेडियो प्रसारणका लागि मात्र अनुमति दिएन; यसले स्याटेलाइट, केबुल वा अन्य सञ्चारमाध्यमद्वारा कुनै कार्यक्रम प्रसारण गर्न; स्याटेलाइट तथा केबुल टेलिभिजनसम्बन्धी भू-उपग्रह प्रसारण केन्द्र स्थापना गरी कुनै कार्यक्रम प्रसारण गर्न पनि बाटो खोल्‍यो । ऐनको दफा ५ मा इजाजतको लागि निवेदन दिनुपर्ने भन्दै— “स्याटेलाइट, केबुल वा अन्य सञ्चार माध्यमद्वारा कुनै कार्यक्रमको प्रसारण गर्न वा फ्रिक्वेन्सी मोडुलेसन प्रसारण प्रणालीको स्थापना गरी शिक्षाप्रद, मनोरञ्जनात्मक तथा समाचारमूलक कार्यक्रम प्रसारण गर्न चाहने व्यक्ति वा सङ्गठित संस्थाले तोकिएको दस्तुरसहित तोकिएको ढाँचामा श्री ५ को सरकारसमक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ” भनिएको छ । यसरी पर्न आएको निवेदनमाथि आवश्यक जाँचबुझ गरेर तोकिएका सर्तहरू पालना गर्ने गरी कार्यक्रम प्रसारण गर्न श्री ५ को सरकारले इजाजत दिन सक्ने व्यवस्था ऐनको दफा ६ ले गरेको छ । त्यस्तै दफा ९ मा भू-उपग्रह प्रसारण केन्द्रको स्थापनासम्बन्धी विशेष व्यवस्था गरिएको छ । सोही दफाको उपदफा १ मा भनिएको छ— “कुनै व्यक्ति वा सङ्गठित संस्था वा संयुक्त लगानीमा स्वदेशी र विदेशी व्यक्ति वा सङ्गठित संस्थाले स्याटेलाइट तथा

^५ हुन त २०१४ सालमै रेडियो ऐन (श्री ५ को सरकार २०६०[२०१४]) तथा २०२६ सालमा रेडियो (लाइसेन्स) नियमावली आएका थिए । यद्यपि ती ऐन र नियमावलीहरू रेडियो प्रसारणको विषयलाई लिएर आएका थिएनन् । ती रेडियो यन्त्र राख्ने, बनाउने, प्रयोग गर्ने, विक्री वितरण गर्नेसम्बन्धी कुरालाई व्यवस्थित गर्न मात्र जारी भएका थिए । रेडियो ऐन २०१४ अहिले (२०६२ कार्तिक) सम्म पनि यथावत छ भने, रेडियो (लाइसेन्स) नियमावली, २०२६ भने २०४९ सालमै खारेज भई रेडियो सञ्चार (लाइसेन्स) नियमावली, २०४९ ल्याइएको थियो (श्री ५ को सरकार २०५५[२०४९]) । उक्त परिवर्तित नियमावली भने अद्यापि कायम छ । एफएम रेडियो स्टेसन स्थापना गर्न चाहनेले पनि ट्रान्स्मिटरलगायतका आवश्यक रेडियो यन्त्रहरू बाहिरी देशबाट भित्र्याउन र प्रयोग गर्न यिनै ऐन र नियमावलीको अधीनमा रही सञ्चार मन्त्रालयबाट इजाजत लिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ र नियमावली २०५२ अनुसार प्रसारण इजाजत लिएर मात्र पुग्दैन ।

केबुल टेलिभिजनसम्बन्धी भू-उपग्रह प्रसार केन्द्र स्थापना गरी कुनै कार्यक्रम प्रसारण गर्न चाहेमा स्वीकृतिका लागि श्री ५ को सरकारसमक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ ।” सो कुरा मनासिव देखिएमा श्री ५ को सरकारले तोकिएको सर्तहरू पालना गर्ने सर्तमा तोकिएको कार्यक्रम प्रसारण गर्न पाउने गरी तोकिएबमोजिम स्वीकृति दिन सक्ने कुरा दफा ९ कै उपदफा २ मा उल्लेख छ । यसरी एफएम प्रसारण प्रणाली स्थापना गरेर कार्यक्रम प्रसारण गर्न तथा स्याटेलाइट, केबुल वा अन्य सञ्चारमाध्यमद्वारा कार्यक्रमको प्रसारण गर्न इजाजतपत्र लिनु पर्ने र भू-उपग्रह प्रसारण केन्द्रको स्थापनाका लागि भने इजाजतपत्र नभई ‘स्वीकृति’ (जसलाई प्रसारण नियमावलीमा ‘अनुमतिपत्र’ भनी परिभाषित गरिएको छ) लिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अर्थात् प्रविधिको प्रयोगअनुसार इजाजतपत्र र अनुमतिपत्रको छुट्टाछुट्टै व्यवस्था गरिएको छ ।

निश्चित सर्त र प्रक्रियाका आधारमा विदेशी प्रसारण संस्था तथा सञ्चार माध्यमहरूलाई प्रसारण संस्थाहरूले कार्यक्रम प्रसारणका लागि समय उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्था पनि प्रसारण ऐनमा गरिएको छ (दफा १३) । ऐनमा यी प्रावधानहरू राखिएपछि नै नेपालमा एफएम रेडियो सँगसँगै केबुल टेलिभिजन नेटवर्कको सुरुआत र विस्तार हुन थाल्यो भने सन् १९९३ को जनवरी १ देखि १९९६ डिसेम्बर ३१ सम्म (२०५३/५४ सालतिर) विश्व प्रसिद्ध प्रसारण संस्था वीवीसी विश्व सेवाले रेडियो नेपालको राति ११:०० बजेदेखि १२:२५ सम्मको समय भाडामा लिई आफ्नो कार्यक्रम प्रसारण पनि गर्न थाल्यो (श्री सगरमाथा २०५२ख) ।

यो ऐनले प्रसारणसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यको रेखदेख र सञ्चालनको नीति निर्माण गर्ने जिम्मा सञ्चार मन्त्रालयलाई दिएको छ (दफा ३) । यसले गर्दा सञ्चार मन्त्रालयमा अनावश्यक बोझ मात्र थपिएन प्रसारण क्षेत्रलाई विभागीय मन्त्री तथा त्यस मन्त्रालयका कर्मचारीको विवेकमा छाड्ने काम भयो । फलस्वरूप इजाजतपत्र वितरण, सर्तहरू निर्धारण गर्ने लगायतका कार्यमा सीमित व्यक्तिको स्वेच्छाचारिताले प्रश्रय पायो । २३ ओटा दफाहरूमा विभाजित यस ऐनका अन्य महत्त्वपूर्ण बुँदाहरूमा प्रसारणमा रोक लगाउने तथा इजाजतपत्र रद्द गर्न सकिने प्रावधान (दफा ७ र ८), प्रसारण तथा वितरण शुल्क (दफा १०), कार्यक्रम उत्पादन तथा प्रसारणमा दिनुपर्ने प्राथमिकता (दफा ११), कार्यक्रम उत्पादन तथा प्रसारणमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउन सकिने (दफा १२), विज्ञापन प्रसारणसम्बन्धी प्रावधान (दफा १४ र १५), प्रसारकको काम, कर्तव्य र अधिकार (दफा १६), सजायको व्यवस्था (दफा १७) आदि कुराहरू उल्लेख गरिएका छन् ।^६

^६ राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ को पूर्ण पाठका लागि अनुसूची १ हेर्नुहोस् ।

सञ्चार नीतिमा एफएम रेडियोबाट समाचार प्रसारण गर्नेबारे प्रस्ट रूपमा केही नबोलिएपनि ऐनमा भने त्यसलाई महत्त्व दिएको पाइन्छ। राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ को प्रस्तावनामा संविधानमा उल्लिखित नागरिकको विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा सूचनाको हकको स्मरण गर्दै समाचार तथा सूचना प्रसारण निर्वाधरूपले हुनुपर्ने र त्यसैलाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने आवश्यकता स्वरूप ऐन बनाइएको कुरा उल्लेख छ। ऐनको प्रस्तावनामा भनिएको छ— “... सूचना र सञ्चार क्षेत्रमा उपलब्ध आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी प्रसारणका माध्यमहरूलाई विश्वसनीय, प्रभावकारी एवं सुदृढ बनाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका निष्पक्ष एवं आधिकारिक समाचार तथा सूचनाको जानकारी आम जनताले पाउने गरी सूचनाको प्रवाहलाई निर्वाध रूपले प्रसारण गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न बाञ्छनीय भएकोले ...” (श्री ५ को सरकार २०६०[२०५०]: ६७)। ऐनको दफा ५ मा ‘इजाजतका लागि निवेदन दिनुपर्ने’ शीर्षकमा उल्लिखित— “... वा फ्रिक्वेन्सी मोडुलेसन प्रसारण प्रणालीको स्थापना गरी शिक्षाप्रद, मनोरञ्जनात्मक तथा समाचारमूलक कार्यक्रम प्रसारण गर्न चाहने व्यक्ति वा सङ्गठित संस्थाले ...” भन्ने वाक्यांशबाट एफएम रेडियोहरूलाई तीनैथरी कार्यक्रम उत्पादन र प्रसारणमा उत्तिकै छुट दिइएको प्रस्ट हुन्छ।

दफा ६ मा— “तोकिएको सर्तहरू पालना गर्नेगरी कार्यक्रम प्रसारण गर्न” भन्ने वाक्यांश उल्लेख छ र यसबाट सञ्चार मन्त्रालयले इजाजत दिँदा सर्तहरू राख्न सक्ने व्यवस्था गरेको प्रस्ट हुन्छ। प्रस्तावना भनेको ऐनको मूल मर्म हो र त्यसैले पनि यो ऐन र यसमा उल्लिखित उक्त वाक्यांशकै आधारमा मर्मभन्दा बाहिर गएर समाचार प्रसारण गर्न नपाउने गरी सर्त राख्न पनि नैतिक हिसाबले नमिल्ने देखिन्छ। जसले गर्दा दफा ६ को उक्त वाक्यांशको आशय पनि त्यस्तो थिएन भन्ने बुझ्नुपर्दछ। उक्त ऐनको दफा ११ मा कार्यक्रम उत्पादन तथा प्रसारणमा दिइनुपर्ने प्राथमिकता उल्लेख गर्दै उपदफा ३ मा— “राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएगरेका महत्त्वपूर्ण गतिविधिहरू” लाई पनि प्राथमिकताको सूचीमा राखिएको छ। यसले पनि ऐनको भावना समाचार प्रसारणको विरुद्धमा थिएन भन्ने देखिन्छ।

दफा ७ मा— “राष्ट्र र राष्ट्रिय हितलाई ध्यानमा राखी श्री ५ को सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी एकपटकमा छ महिनामा नबढाई कुनै खास विषय, घटना वा क्षेत्रसँग सम्बन्धित कुनै कार्यक्रम प्रसारण संस्थाबाट प्रसारण गर्न नपाउने गरी रोक लगाउन सक्नेछ” भन्ने उल्लेख छ। यसले राष्ट्र सङ्घटको अवस्थामा पुगेका बखत खास विषयमा आधारित रहेर त्यस विषयले

समाजमा कुनै किसिमको नकारात्मक असर पर्ने देखिएमा प्रसारण गर्न रोक लगाउन सकिने भन्ने बुझिन्छ। समाचार प्रसारण नै बन्द गरेर सूचना प्रवाहमा बाधा पुऱ्याउने छुट राज्यलाई यो दफाले दिएको छैन भन्ने स्पष्ट छ। अझ ऐनको दफा १६ मा प्रसारकको काम, कर्तव्य र अधिकारलाई स्पष्ट पाउँ निष्पक्ष समाचार प्रसारण गर्नुपर्ने कुरामा विशेष जोड दिइएको छ। यसरी प्रसारण ऐनमा समाचार तथा सूचना सम्प्रेषणलाई महत्त्व दिइएको पाइन्छ।

राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२

प्रसारण ऐन आएपनि त्यसलाई व्यवहारिकरूपमा लागू गर्न प्रसारण नियमावली आवश्यक थियो। सञ्चार नीति बनेपछि जति हतारका साथ प्रसारण ऐन जारी गरियो नियमावली बनाउने कार्यमा भने अनावश्यक ढिलाइ भइरहेको थियो। नियमावलीको मस्यौदा २०५० सालमै तयार गरी लगभग अन्तिम चरणमा पुगिसकेको भए पनि त्यसलाई एकातिर थन्क्याएर सरकार भने एफएम प्रसारण प्रणाली सञ्चालनसम्बन्धी सर्तहरू निर्धारण गर्नपट्टी लाग्यो। यसका लागि सञ्चार मन्त्रालयका कानून अधिकृत प्रमोदकुमार कार्कीको संयोजकत्वमा २०५० माघ २२ गते एउटा कार्यटोली गठन गरिएको थियो (खरेल २०५९क: १९)। २०५१ साउन ३२ गते मात्र उक्त कार्यटोलीले आफ्नो प्रतिवेदन सरकारलाई बुझायो। प्रतिवेदनमा रेडियो स्टेसनलाई एक किलोवाट प्रसारण क्षमता भएमा सानो, पाँच किलोवाटसम्म क्षमता भएमा मझौला र पाँच किलोवाटभन्दा बढी प्रसारण क्षमता भएमा ठूलो स्टेसन गरी तीन किसिममा वर्गीकरण गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख थियो। साथै रेडियो स्टेसनका लागि प्रदान गरिने फ्रिक्वेन्सी ८७.५ मेगाहर्जदेखि १०८ मेगाहर्जभित्र हुनुपर्ने जनाइएको थियो। त्यस अघि नै २०५१ साल असार २६ गते तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले संसद भङ्ग गरी मध्यावधि निर्वाचनको घोषणा गरे। त्यसपछिको सरकार कामचलाउ चरित्रको भएकाले त्यसले नियमावली जारी गर्ने अवस्था थिएन। यसले गर्दा नियमावली आउन पुनः ढिलाइ भयो। २०५१ कात्तिक २९ गते मध्यावधि निर्वाचन भएपछि नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले) ले मङ्सिर महिनामा अल्पमतको सरकार बनायो। उसले पनि नियमावली बनाउन अरू छ महिना ढिला गर्‍यो।

अन्ततः ऐन जारी भएको ठीक दुई वर्षपछि राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली आयो। २०५२ जेठ २८ गतेको राजपत्रमा राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ प्रकाशन गरियो (श्री ५ को सरकार २०५५ [२०५२], हेर्नुहोस् अनुसूची २)। यसमा २२ ओटा नियम र आठ अनुसूचीहरू समेटिएका छन्। नियमावलीमा

इजाजतपत्र तथा अनुमतिपत्रका लागि दिनुपर्ने निवेदनको ढाँचा (नियम ३ र ५), इजाजतपत्र र अनुमतिपत्रको ढाँचा (नियम ४ र ६), निवेदन र इजाजतपत्र तथा अनुमतिपत्रबापत लाग्ने दस्तुर (नियम ७), प्रसारण तथा वितरण शुल्क (नियम ११), इजाजतपत्र तथा अनुमतिपत्रको अवधि र नवीकरण दस्तुर (नियम १६), सजाय गर्ने अधिकारी (नियम २१) आदि कुरा स्पष्ट गरिएको छ। नियमावलीले तोकेको इजाजत तथा नवीकरण दस्तुर, रोयल्टी दर तथा यसले प्रसारणका सवालमा लगाएका सर्तहरू हेर्दा यो एफएम रेडियो प्रसारणको विस्तारमा सहयोगी भन्दा पनि बाधक जस्तो देखिन्छ।

इजाजत शुल्क तथा वर्षेनी लगाइने नवीकरण शुल्क र रोयल्टीको दर चर्को छ। नियमावली बनाउँदाका बखत सबै क्षमताका रेडियो प्रसारणका लागि इजाजत दस्तुर एउटै (रु. ७५ हजार) निर्धारण गरिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०५५[२०५२]: १९३)। तर सञ्चार मन्त्रालयले २०५४ साउन १ देखि लागू हुने गरी इजाजत दस्तुरसम्बन्धी पहिलेको व्यवस्थामा परिवर्तन गर्‍यो। परिवर्तित व्यवस्थाअनुसार प्रसारण क्षमता (ट्रान्समिटरको शक्ति) का आधारमा फरक फरक दस्तुर निर्धारण गरिएको छ (श्री ५ को सरकार २०५५[२०५२]: १९७)।^७ नवीकरण दस्तुर इजाजत शुल्कमा दश प्रतिशत थप गरी निर्धारण गरिएको छ। यसको मतलब १०० वाटको प्रसारण क्षमता भएको रेडियो सञ्चालन गर्नेले हरेक वर्ष रु. ५५ हजार (५० हजार+५ हजार) इजाजतपत्र नवीकरणबापत श्री ५ को सरकारलाई बुझाउनु पर्दछ। प्रसारण शुल्क वा रोयल्टीलाई भने वार्षिक आम्दानीको चार प्रतिशतका दरले निर्धारण गरिएको छ। दस्तुरसम्बन्धी यो व्यवस्था र दर भने २०६२ कात्तिकसम्म कायमै छ।

यहाँ अनौठो कुरा के छ भने प्रसारण संस्थाहरूलाई तिनको सामुदायिक वा व्यापारिक उद्देश्यअनुरूप वर्गीकरण वा व्यवहार नगरी ट्रान्समिटरको क्षमताका आधारमा इजाजत शुल्क लगाइएको छ। जसले गर्दा नाफा कमाउने उद्देश्य नलिई समुदायको हितका लागि सञ्चालित सामुदायिक रेडियोले पनि नाफा कमाउने उद्देश्यले सञ्चालित व्यापारिक रेडियो सरह कर तिर्नुपरेको छ। अर्कातिर सरकारलाई बुझाउने रोयल्टी पनि नाफाको अंशमा नलगाई कुल वार्षिक आम्दानीको चार प्रतिशत भनिएको छ। अर्थात्, यदि कुनै प्रसारण संस्था

^७ इजाजत शुल्क यस प्रकार छ: २० वाटसम्म रु. १० हजार; ५० वाटसम्म रु. २० हजार; १०० वाटसम्म रु. ५० हजार; २५० वाटसम्म रु. १ लाख; ५०० वाटसम्म रु. २ लाख र ५०० वाटभन्दा माथि रु. ५ लाख (पौडेल २०६१: अनुसूची २)

वा व्यक्तिको आम्दानीभन्दा खर्च धेरै भएर घाटामा गएको छ भने पनि उसले सरकारलाई आम्दानीको चार प्रतिशत रोयल्टी बुझाउनु पर्ने बाध्यता छ, जबकि अन्य कुनै पनि उद्योगका सवालमा यस्तो व्यवस्था छैन। उनीहरूले नाफा भएमा मात्र त्यसको केही प्रतिशत कर बुझाउँछन्। कुनै वर्षमा घाटा भयो भने आउँदा केही वर्षभित्रमा कर कट्टी गर्न पाउनेसमेतको व्यवस्था त्यहाँ हुन्छ। अझ जनस्वास्थ्य तथा वातावरणमा प्रतिकूल असर पार्नेबाहेकका उद्योग सञ्चालनका लागि इजाजतपत्रसमेत लिनु नपर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ। यीबाहेक अन्य उद्योगहरूका हकमा अरू धेरै खालका छुट, सुविधा र सहूलियतहरू पनि दिइएको पाइन्छ।^{१५}

खास भन्ने हो भने बहुसङ्ख्यक जनतालाई सुसूचित र चेतनशील बनाई विकास निर्माण कार्यलाई सहज बनाउन प्रसारण क्षेत्रले निकै महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। यस क्षेत्रलाई भन्नु बढी सुविधा र सहूलियतको व्यवस्था गरेर प्रोत्साहन गर्नुपर्नेमा भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेर राज्यले आफ्नो अनुदार छवि प्रकट गरेको देखिन्छ। वितेका वर्षहरूमा यसै कुरालाई लिएर धेरै बहस र असन्तुष्टिहरू प्रकट भए पनि यसतर्फ राज्य संवेदनशील भएको पाइएको छैन। राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ को इजाजत वा अनुमति शुल्कसम्बन्धी नियम ७ को उपनियम २ र रोयल्टीसम्बन्धी नियम ११, राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ को मर्म र भावनाविपरीत भएको तथा यो रेडियो प्रसारणको विस्तारका लागि बाधक भएको भन्दै उक्त नियमहरू अमान्य घोषित गरिपाउनु सर्वोच्च अदालतमा रिटसमेत दर्ता भएको थियो। नेपाल वातावरण पत्रकार समूह, सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्रका संयोजक रघु मैनालीले २०५७ असार २६ मा सो रिट दायर गरेका थिए। उक्त रिटसम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले २०५९ जेठ २ गते फैसला सुनाउँदै त्यस्ता शुल्कहरू लिन पाउने ठहर गर्‍यो। उक्त फैसलामा सरकारले कुनै सेवा प्रदान गरेबापत दस्तुर र रोयल्टी लिनु कानूनसम्मत र मनासिव ठहर्ने जनाइएको थियो (रेडियो २०५९क)। सर्वोच्च अदालतको फैसलापछि उक्त दस्तुर लिनु कानूनसम्मत हो वा विपरीत भन्ने विषयको टुङ्गो त लाग्यो तर एफएमको विस्तारका लागि यस्ता प्रावधानहरू कति व्यवहारिक छन् भन्ने सवाल भने जहाँको त्यहीं छ।

राष्ट्रिय प्रसारण ऐनले समाचार तथा सूचना प्रवाहमा एफएम रेडियोको महत्त्वलाई आत्मसात गरेको भए पनि त्यसैको कार्यान्वयन स्वरूप आएको

^{१५} हेर्नुहोस् औद्योगिक नीति, २०४९ (श्री ५ को सरकार २०६१[२०४९]), आयकर ऐन, २०५८ (श्री ५ को सरकार २०६१[२०५८] तथा आयकर नियमावली, २०५९ (श्री ५ को सरकार २०६१[२०५९])।

नियमावलीमा भने एफएम रेडियोको उक्त भूमिकालाई उपेक्षा गर्न खोजिएको देखिन्छ। नियमावलीमा एफएम रेडियोमाथि विभिन्न हस्तक्षेपकारी सर्तहरू थुपारेर यसलाई सरकारी नियन्त्रणमा राख्न खोजिएको छ। राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ को नियम ८ मा कार्यक्रम प्रसारण गर्ने प्रसारण संस्था वा व्यक्तिले पालना गर्नुपर्ने सर्तहरू छ भने नियम ९ मा प्रसारण गर्न नपाइनेसम्बन्धी सर्तहरू निर्धारण गरिएको छ। नियम ८ को सर्त 'ग', 'घ', 'च', र 'ज' तथा नियम ९ को सर्त 'भ' ले श्री ५ को सरकारलाई एफएम रेडियो प्रसारणमा अनावश्यक नियन्त्रण र हस्तक्षेप गर्न सक्ने ठाउँ दिएको छ। तीमध्ये नियम ८ को सर्त 'घ' ले प्रसारण संस्थाले आफ्नो प्रसारण समयको उल्लेख्य हिस्सा श्री ५ को सरकारको स्वामित्वमा रहेको प्रसारण संस्थाको कार्यक्रम प्रसारण गर्नमा खर्च गर्नुपर्ने बाध्यता सिर्जना गर्न खोजेको छ। जसमा भनिएको छ- "चारभन्दा कम च्यानलबाट कार्यक्रम प्रसारण गर्ने प्रसारण संस्था वा व्यक्तिले आफ्नो कार्यक्रम प्रसारण गर्ने समयको एक चौथाई र चार वा सो भन्दा बढी च्यानलबाट कार्यक्रम प्रसारण गर्ने प्रसारण संस्था वा व्यक्तिले कम्तीमा एक च्यानलबाट श्री ५ को सरकारको स्वामित्वमा रहेको प्रसारण संस्थसँग सम्भौता गरी उक्त संस्थाको कार्यक्रम प्रसारण गर्नु पर्ने ।"

नियममा भएको यो व्यवस्थाअनुसार चल्ने हो र प्रसारण समयको त्यत्रो हिस्सा सरकारी स्वामित्वमा रहेको प्रसारण संस्था (रेडियो नेपाल) का लागि छुट्याउने हो भने नयाँ स्टेसन खोल्नुको के औचित्य होला ? यो सबैले बुझ्न सक्ने कुरा हो। यो सर्त अव्यवहारिक छ। त्यसैले पूर्णतः लागू हुन पनि सकेको छैन। त्यसको साटो रेडियो नेपालबाट प्रसारण हुने बिहान वा बेलुका सात बजेको समाचार भने धेरैजसो स्टेसनबाट प्रसारण गर्ने गरिएको पाइन्छ। सञ्चार मन्त्रालय भने उक्त सर्त पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गराउन एकपटक लागिपरेको थियो। त्यसै सिलसिलामा नियमावलीको उक्त सर्तप्रति ध्यानाकर्षण गराउँदै सञ्चार मन्त्रालयले २०५८ मङ्सिर २८ गते त्यस बेला प्रसारणमा रहेका १६ ओटा एफएम रेडियोका नाममा एउटा निर्देशन जारी गरेको थियो। उक्त निर्देशनमा राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ को ८(घ) बमोजिम कुल प्रसारण समयको एक चौथाई समयभित्र रेडियो प्रसार सेवा विकास समिति (रेडियो नेपाल) सँग द्विपक्षीय सम्भौता गरी राष्ट्रिय प्रसारणका कार्यक्रम पुनः प्रसारण गर्नुपर्ने उल्लेख थियो (कान्तिपुर २०५८, योगी र घिमिरे सन् २००२: ७१)। त्यसो नगरे कारबाही गरिने कुरा पनि उक्त निर्देशनमा जनाइएको थियो।

बक्स नं. ३.१: रेडियो सगरमाथाले पालना गर्नुपर्ने सर्तहरू

राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०४९ र राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली, २०५२ मा उल्लेख भएको सर्त अतिरिक्त रेडियो प्रसारण गर्दा देहाय बमोजिमका सर्तहरू समेत पालना गर्नुपर्ने:

- (क) व्यापारिक (Commercial) कार्यक्रम सञ्चालन नगर्ने ।
- (ख) इजाजत नवीकरणका लागि पेश गर्दा रेडियो प्रसारणको खर्च र कार्यक्रम सञ्चालनका लागि प्राप्त रकम र स्रोतको विवरणसहितको लेखा परीक्षण विवरण पेश गर्नुपर्ने ।
- (ग) प्रसारण कार्यक्रम सञ्चालन बोर्डमा सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको प्रतिनिधि समावेश गर्नुपर्ने ।
- (घ) मूलतः वातावरण कार्यक्रम प्रवर्द्धन गर्ने किसिमको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न पाउने ।
- (ङ) कृषि, शिक्षा, स्वास्थ्य, परिवार नियोजन, जनसङ्ख्या, पर्यटन, वन, वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि, उद्योग, वाणिज्य र सामुदायिक विकाससम्बन्धी कार्यक्रम प्रसारण गर्न पाइने तर राजनैतिक विश्लेषणसम्बन्धी र राजनीतिसम्बन्धी समाचार प्रसारण गर्न नपाइने ।
- (च) सुरुमा दैनिक दुई घण्टासम्म प्रसारण गर्ने, सन्तोषजनक ढङ्गबाट ६ महिनासम्म प्रसारण गरेपछि समय थप गर्ने स्वीकृतिका लागि अनुरोध भएमा आवश्यकता हेरी थप गर्न सकिने ।
- (छ) प्रत्येक हप्ता प्रसारण गरिने र प्रसारित कार्यक्रमको प्रतिवेदन सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमा पेश गर्नुपर्ने ।
- (ज) प्रसारित कार्यक्रमको रेकर्ड साधारणतया सात दिनसम्म सुरक्षित राख्नुपर्ने । माग भएका बखतमा मन्त्रालयमा उपलब्ध गराउनुपर्ने ।
- (झ) प्रसारण हुने कार्यक्रममध्ये राष्ट्र भाषामा मात्र प्रसारण हुने अवधि कम्तीमा ५० प्रतिशत हुनुपर्ने ।
- (ञ) गीतसङ्गीतको कार्यक्रम राष्ट्र र राष्ट्रिय भाषामा मात्र प्रसारण गर्ने र त्यस्तो साङ्गीतिक कार्यक्रम कुल प्रसारण समयको २५ प्रतिशत समय मात्र हुनुपर्ने ।
- (ट) प्रसारण गर्ने समयभित्र पर्ने रेडियो नेपालको राष्ट्रिय कार्यक्रमबाट प्रसारित नेपाली भाषाको समाचार प्रसारण गर्नुपर्ने ।
- (ठ) तोकिएको फ्रिक्वेन्सी र प्रसारण क्षमताबाहेक अन्य फ्रिक्वेन्सी र प्रसारण क्षमतामा प्रयोग गर्न नमिल्ने गरी उपकरणमा आवश्यक व्यवस्था गर्ने ।
- (ड) प्रसारण सुरु गर्नुअघि Technical Parameter, जस्तै Frequency, Transmitter output तथा Channel को सम्बन्धमा रेडियो ऐन, २०१४ र रेडियो सञ्चार (लाइसेन्स) नियवमावली, २०४९ बमोजिम इजाजत लिनुपर्ने ।
- (ढ) सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयबाट खटाएको व्यक्तिले कुनै बखत पनि प्रसारण केन्द्र र उपकरण जडान गरेको स्थान निरीक्षण गर्न सक्ने ।
- (ण) मन्त्रालयले समय-समयमा दिएका निर्देशन र सर्तहरूको पालना गर्नुपर्ने ।

नियमावली बनेपछि पहिलोपल्ट आएको यस्तो निर्देशनलाई पनि एफएम रेडियोहरूले अटेर गरेर बसिदिए । तर पनि सरकारले कारवाही गर्न सकेन । अचानक यस्तो निर्देशन जारी गर्नाको कुनै कारण भने खुलाइएको थिएन । कारण नखुलाइए पनि २०५८ मङ्सिर ११ गतेदेखि लगाइएको सङ्कटकालको बहानामा रेडियोहरूलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यअनुरूप यो निर्देशन आएको थियो भन्ने प्रस्ट हुन्छ । त्यस बेला रेडियो नेपाललाई पनि एफएम स्टेसनहरूसँग अविलम्ब सम्भौता गर्न बोधार्थ दिइएको थियो ।

नियम ८ को सर्त 'च' मा भनिएको छ— “युद्ध वा सङ्कटकालीन समयमा मन्त्रालयले कुनै खास कार्यक्रमहरूमात्र प्रसारण गर्ने गरी निर्देशन दिएमा सोही कार्यक्रमहरूमात्र प्रसारण गर्नु पर्ने ।” यो सर्तले त भन्नु सङ्कटकालको बहानामा स्वतन्त्र प्रसारण संस्थामाथि पूरै बन्देज लगाउन सक्ने अधिकार राज्यलाई दिएको छ । जसको प्रयोग २०६१ माघ १९ पछि जारी सङ्कटकालको समयमा राज्यले गरिसकेको छ । यही नियमलाई उद्धृत गर्दै २०६१ साल माघ २१ गते एफएम रेडियोहरूलाई सञ्चार मन्त्रालयले विशुद्ध मनोरञ्जनात्मकबाहेक अन्य कुनै प्रकारका कार्यक्रम प्रसारण नगर्न आदेश जारी गरेको थियो (गोरखापत्र २०६१ ख) । नियम ८ को सर्त 'ज' ले श्री ५ को सरकारले आवश्यक देखेमा बेलाबेलामा अझै सर्तहरू थप गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ भने नियम ९ को सर्त 'भ' ले यस नियमको अन्य बुँदामा उल्लिखित सर्तका अतिरिक्त समय समयमा अन्य विषयका सामग्री प्रसारणमा रोक लगाउन सक्ने गरी राज्यलाई छुट दिएको छ ।

त्यसैअनुरूप रेडियो सगरमाथालाई २०५४ मा इजाजत प्रदान गरिँदा ऐन र नियमावलीमा उल्लिखितबाहेक १५ ओटा सर्तहरू थपिएका थिए (हेर्नुहोस् बक्स नं. ३.१) । ती सर्तहरूका कतिपय बुँदाहरू पढ्दा खुट्टा बाँधिदिएर दौडिन लगाएको भान हुन्छ । यसरी सर्तहरूको चाड लगाएर एफएमहरूलाई नियन्त्रण गर्न सक्ने व्यवस्था नियमावलीले गरेको छ । साथै ऐन भन्दा नियमावली र नियमावलीभन्दा सर्तहरूलाई भन्नु भन्नु बढी अनुदार र कठोर बनाउँदै लिएको पाइन्छ ।

निश्चय नै प्रसारण संस्थाहरूलाई कुनै किसिमको नियन्त्रण नै नगरी जे गर्न पनि छुट दिनु पर्दछ भन्ने आशय यहाँ व्यक्त गर्न खोजिएको होइन । तिनलाई स्वेच्छाचारी हुन नदिन नियम, कानूनमा केही नियन्त्रणकारी प्रावधानहरू पनि राखिनु पर्दछ । तर एउटालाई नियन्त्रण गर्ने नाउँमा अर्को (राज्य) पक्षलाई स्वेच्छाचारी हुन सक्ने गरी नियम वा कानूनको निर्माण गरिनु हुन्न । राज्यलाई स्वेच्छाचारी बन्न सघाउने गरी कडा नियम, कानून बनाउनुको साटो प्रवर्द्धनात्मक नियम, कानून बनाएर अनुगमन प्रक्रियामा बढी जोड दिने हो भने त्यो सर्वस्वीकार्य हुन सक्छ ।

प्रसारण निर्देशिका २०५५

सञ्चार नीति, प्रसारण ऐन तथा प्रसारण नियमावली बनेपछि एफएम स्थापनाका लागि नीतिगत तथा कानूनी आधार तयार भयो । सर्वप्रथम २०५२ कात्तिक ३० मा रेडियो नेपालले एफएम काठमाडौँ १०० मेगाहर्जका नाममा एफएम रेडियोको प्रसारण थालेको थियो । त्यसपछि २०५४ जेठ ९ मा रेडियो सगरमाथा सुरु भयो भने २०५५ असोज २८ देखि कान्तिपुर एफएम । अरू केही संस्थाहरूले पनि एफएम रेडियोका लागि इजाजत पाइसकेर खोल्ने तरखर गर्दै थिए (हेर्नुहोस् अध्याय १) । खास गरी रेडियो नेपालको एफएम काठमाडौँ सुरु भएदेखि नै एफएममा प्रसारित विषयवस्तुलाई लिएर समाजमा व्यापक बहसहरू हुन थालेका थिए । त्यति बेला एफएम रेडियोका बारेमा सकारात्मकभन्दा नकारात्मक कोणबाट बढी टीकाटिप्पणी भएका पाइन्थे । एफएमले अश्लीलता भित्र्यायो, विदेशी भाषा र संस्कृतिलाई प्राथमिकता दिएर नेपाली भाषा र संस्कृति तहसनहस पार्ने भयो, युवाहरूलाई भड्कायो आदि जस्ता टिप्पणीहरूले अखबारमा प्रशस्त स्थान पाएको थियो ।^१ यो बहसले यतिसम्म ठाउँ लिएको थियो कि २०५३ सालको संसदको वर्षे अधिवेशनमा समेत एक दिन सांसदहरूले एफएम रेडियोका कार्यक्रम अश्लील हुँदै गएको भन्दै आवाज उठाएका थिए (वाग्ले २०५३: ५२, द राइजिङ नेपाल सन् १९९६) ।

^१ एफएम रेडियोका बारेमा अखबारमा गरिएका टीकाटिप्पणीका शीर्षक यस्ता हुन्थे: “एफएम काठमाडौँ: अङ्ग्रेजी लवजमा नेपाली बोली” (गतिविधि २०५२), “यो एफएम हिपानेङ्ग्रेजी हो” (सिंह २०५२), “सस्ता एफएमलाई सितैमा सुभावाव” (धिमिरे २०५२), “हामी यसरी मुलुक बनाउँदैंछौँ” (भट्टराई २०५३), “व्याड वेभस् ओभर एफएम काठमाडौँ” (खनाल सन् १९९६), “एफएम की अफिम” (धोम्य २०५३), “केटा खोजाउने एफएम” (गिरी २०५४), “नेपाली भाषाको हुर्मत” (विवेक श्रेष्ठ २०५३) आदि । यी शीर्षकका विषयवस्तुभित्रै प्रवेश गर्ने हो भने एफएममा प्रसारित कार्यक्रमलाई लिएर निम्न खालका अभिव्यक्तिहरू आएका देखिन्थे “सरकारी स्तरमा एफएम रेडियो सेवा सुरु भएपछि नेपालीको सामाजिक पहिचानमा फेरि एकपटक ठूलो प्रश्न चिन्ह खडा भएको छ । एफएम प्रसारण सुरु भएपछि रेडियो प्रसारणको कर्तव्य, उद्देश्य र उपादेयतामा पनि प्रश्न उठेको छ । ... एफएमको अर्को रोचक पक्ष हो- भारतीय गायक गायिकाहरूको परिचय अतिरिञ्जित ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्नु । भारतको सरकारी रेडियो स्टेसनबाट प्रसारण नहुने विकृत हिन्दी पप गीतको प्रसारण माध्यम एफएम बनेको छ ... । एफएमले प्रसारण गर्ने भाषाको स्तर यस्तै रहने हो भने हाम्रो केटाकेटीले पनि अङ्ग्रेजी लवजमा नेपाली बोल्न सिक्ने खतरा हुन्छ । अर्थात् हाम्रो भाषा विकृत हुन्छ । एफएमकै भाषा हाम्रा केटाकेटीले सिके भने एफएमकै उद्घोषकले जस्तो ‘अब यो म्यूजिक लिसन गर्नुस्’ भन्न सिके भने ?” (गतिविधि २०५२) ।

“युवा वर्गले पश्चिमा र भारतीय फोटोकपी सङ्गीत मन पराए भन्दैमा त्यस्तो सङ्गीतलाई प्राथमिकता दिने ? ... युवाहरूले गाँजा, चरेश र फेन्सिडल मन पराए भनेर सरकारले बाँड्न मिल्छ ? तर सांस्कृतिक क्षेत्रमा लागेको धमिराले राष्ट्रियताको आत्मामा नै चोट पुऱ्याउँछ, जस्तो एफएम रेडियो बन्द गरे कसो होला ? बन्द नगर्ने भए एफएमका सञ्चालकहरूले आफ्नो समाजप्रतिको दायित्व सम्झिदिनुपर्ने” (सिंह २०५२) ।

यसरी एफएम रेडियोको प्रसारणलाई लिएर उठेका विभिन्न टीकाटिप्पणीको प्रतिक्रियास्वरूप सरकार पनि प्रसारणका लागि निर्देशिका बनाउनुपर्ने निष्कर्षमा पुगेको थियो । फलस्वरूप २०५५ पुस २२ गते सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयका सहसचिव हेमराज पौडेलको संयोजकत्वमा 'प्रसारण निर्देशिका तर्जुमा कार्यदल' गठन गरियो । सोही कार्यदलले तर्जुमा गरेअनुरूप नै २०५५ सालको अन्ततिर सञ्चार मन्त्रालयले प्रसारण निर्देशिका २०५५ जारी गर्‍यो (श्री ५ को सरकार २०५५क) । निजी तथा सरकारी रेडियो र टेलिभिजन गरी समग्र प्रसारण क्षेत्रलाई नै समेट्ने उद्देश्यसमेत यो निर्देशिकाले राखेको थियो । यद्यपि निर्देशिका जारी गर्नुको प्रमुख कारण भने एफएम रेडियोको प्रसारण र यसमाथि भएका टीकाटिप्पणी थियो भन्ने कुरा निर्देशिकामा उल्लिखित अभिव्यक्तिले पुष्टि गर्छ—

भाषासम्बन्धी समस्या रेडियो नेपालको स्टुडियोबाट निजी व्यवसायीहरूलाई एफएम प्रसारण सुरु गर्न दिइएको बेलादेखि देखापरेको हो । मूलतः गीत सङ्गीतका मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमहरू प्रसारित गर्ने योजनाका साथ थालिएको एफएम प्रसारणले राष्ट्र भाषा नेपालीमा विकृति र विचलनको सिलसिला सुरु गराएको हो भन्ने जनस्तरको अनुभव छ, शिकायत छ । एफएमका उद्घोषक तथा प्रसारकहरूले प्रचलित नेपाली भाषामा अप्रचलित र अनेपाली शब्दहरूलाई निर्बाध प्रवेश दिनाले परिस्थिति विग्रेर गएको हो (श्री ५ को सरकार २०५५कः ५) ।

यस निर्देशिकामा प्रसारण माध्यममा प्रयुक्त अशुद्ध भाषा, प्रस्तुति र विषयवस्तुलाई नै चुनौती वा समस्याको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसै आधारमा त्यस्ता प्रसारण संस्थाहरूले पालना गर्नुपर्ने 'महत्त्वपूर्ण निर्देशनहरू' जारी गरिएको छ । निर्देशिकामा जारी गरिएका महत्त्वपूर्ण निर्देशनहरूमा २१ ओटा बुँदाहरू रहेका छन् (हेर्नुहोस् बक्स नं. ३.२) । पहिलो बुँदामा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ र राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ मा व्यवस्था भएका कानूनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन र पालना गर्नेतर्फ ध्यानाकर्षण गराइएको छ ।

बाँकी बुँदाहरूमध्ये धेरैजसो बुँदाहरूको आशय कार्यक्रमहरूमा नेपाली भाषा, संस्कृति तथा मौलिक परम्परालाई जोड दिनुपर्छ भन्ने छ । एफएम प्रसारणमा अश्लीलता भित्रिएको गुनासो र आरोपहरूलाई सम्बोधन गर्दै त्यस्तो प्रवृत्तिको अन्त गर्न निश्चित आधारहरू तयार गर्न पनि सुझाव दिइएको छ । समाचार प्रसारणका सम्बन्धमा समेत निर्देशिकामा केही बुँदाहरू समेटिएको छ । जस्तै: बुँदा १९ मा अधुरो वा अपुष्ट सूचनाका आधारमा शङ्कास्पद र गलत समाचार वा

बक्स नं. ३.२: प्रसारण संस्थाहरूले पालना गर्नुपर्ने महत्त्वपूर्ण निर्देशनहरू

१. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०४९ र राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ मा व्यवस्था भएका कानूनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन र पालना गर्ने ।
२. प्रसारण-सामग्रीमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, राष्ट्रिय एकता, राजसंस्था, राष्ट्रभाषा र असंलग्न परराष्ट्र नीतिप्रति अनास्था पैदा गर्ने विषयवस्तु र जातीय विद्वेष, हिंसा, आतङ्क, राजनैतिक दुराग्रह र धर्म परिवर्तनलाई प्रोत्साहित गर्ने खालका विषयवस्तुहरू समावेश नगर्ने ।
३. नेपाली संस्कृति, परम्परा र जीवनशैली भल्कने किसिमका कार्यक्रमहरूलाई प्रसारणमा प्राथमिकता दिने ।
४. अश्लील विषयवस्तु भएका प्रसारण-सामग्रीहरू प्रसारित नगर्ने ।
५. राष्ट्रभाषाबाहेक अन्य भाषाहरूमा कार्यक्रम प्रसारित गर्दा सबै मिलाएर अन्य भाषाहरूमा हुने प्रसारणको समय सम्बन्धित संस्थाबाट उपयोग गरिने कूल प्रसारण समयको ४० प्रतिशतभन्दा बढी नहुने गरी समयावधि निर्धारण गर्ने ।
६. कुनै पनि भाषाका कार्यक्रम प्रसारण गर्दा त्यस भाषाको शुद्धता कायम राख्न प्रयास गर्ने । विशेष गरी राष्ट्रभाषामा हुने प्रसारणमा बढिरेहेका भाषिक त्रुटि, शाब्दिक अशुद्धिहरू र छुट्यासमिसेपन हटाउन बढी सतर्कता अपनाउने र आवश्यक परेमा विशेषज्ञहरूको सेवासमेत लिने ।
७. प्रसारण हुने कार्यक्रमहरूलाई मनोरञ्जनात्मक मात्र होइन, शिक्षामूलक र जानकारीमूलक समेत बनाउनेतर्फ ध्यान दिने ।
८. प्रस्तुतिमा शिष्टता र प्रभावकारिता ल्याउन विशेष प्रयास गर्ने ।
९. प्रभातकालीन र सन्ध्याकालीन प्रसारणहरूमा आध्यात्मिक विषयहरूलाई समेत स्थान दिने व्यवस्था मिलाउने ।
१०. टेलिफोन वार्ता र अन्य मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमहरूमा अनावश्यक लामा कुराकानी र ज्यादै निजी, असङ्गत तथा सस्ता किसिमका विषय समावेश गर्ने प्रवृत्ति हटाई कृत्रिम स्तरका कस्ता श्रोतासँग कस्तो कुराकानी गर्ने भन्ने निश्चित आधारहरू तयार गरी सो बमोजिम प्रसारणको व्यवस्था मिलाउने ।
११. कार्यक्रम सञ्चालकहरूलाई प्रसारणसम्बन्धी आवश्यक तालिम दिने ।
१२. दुरुस्त एउटै जस्तो लाग्ने विभिन्न प्रसारण संस्थाहरूका कार्यक्रमहरूमा भिन्नता, विविधता र रोचकता ल्याउन प्रयास गर्ने ।
१३. साहित्य, कला, संस्कृति आदि विभिन्न विषय र क्षेत्रका विशिष्ट प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूका योगदानको बारेमा तयार भएका उपयुक्त सामग्रीहरूलाई प्रसारणमा स्थान दिने ।
१४. आपराधिक घटनाबाहेक कुनै नितान्त व्यक्तिगत विषयलाई लिएर कसैको चरित्रहत्या हुने किसिमका कुरा प्रसारण नगर्ने ।
१५. अरूले तयार गरेका गीत र कार्यक्रमहरूको मात्र प्रसारण गर्नेतर्फ नलागी शिक्षाप्रद, सूचनामूलक र मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमहरूको आफैले पनि उत्पादन गरेर प्रसारण गर्ने ।

१६. प्रसारणको निमित्त टेलिशृङ्खला, नाटक जस्ता विषयवस्तुको छनोट गर्दा उत्कृष्ट रचनाको छनोट निष्पक्ष रूपमा हुन सकोस् भन्ने उद्देश्यले निश्चित आधारहरू तयार गरी सो छनोटको काम एउटा भरपर्दो समितिद्वारा गराई प्राथमिकताको आधारमा प्रसारण गर्ने ।
१७. सामाजिक उत्तरदायित्वका विषयहरूमा यथोचित ध्यान पुऱ्याउने गरी कार्यक्रम-सञ्चालकहरू बीच समन्वयात्मक वातावरण तयार गर्ने ।
१८. समाचार, समाचार-सार, घटना र विचार, चिन्तन-मनन, परिसंवाद जस्ता सूचनामूलक तथा ज्ञानवर्द्धक सामग्रीहरूको प्रसारण रेडियो र टेलिभिजनको माध्यमबाट गर्दा एउटै समयमा नगर्ने गरी सकभर समय फरक पारेर प्रसारण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
१९. अधूरो वा अपुष्ट सूचनाको आधारमा शङ्कास्पद र गलत समाचार वा घटना-विवरण प्रसारण नगर्ने ।
२०. प्रसारण-संस्था र कार्यक्रमहरूको नामाकरण गर्दा सम्भव भएसम्म नेपालीपन भक्तिकेने शब्दहरूको प्रयोग गरेर उपयुक्त नाम राख्ने परम्परा बसाल्ने ।
२१. कुनै विदेशी प्रसारण संस्थाबाट उत्पादित वा प्रसारित भएको प्रसारण सामग्री प्रसारण गर्नुपर्दा नेपालको राष्ट्रिय हितमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने गरी तोकिएका मापदण्डको आधारमा श्री ५ को सरकारको पूर्वस्वीकृति लिएर मात्र प्रसारण गर्ने ।

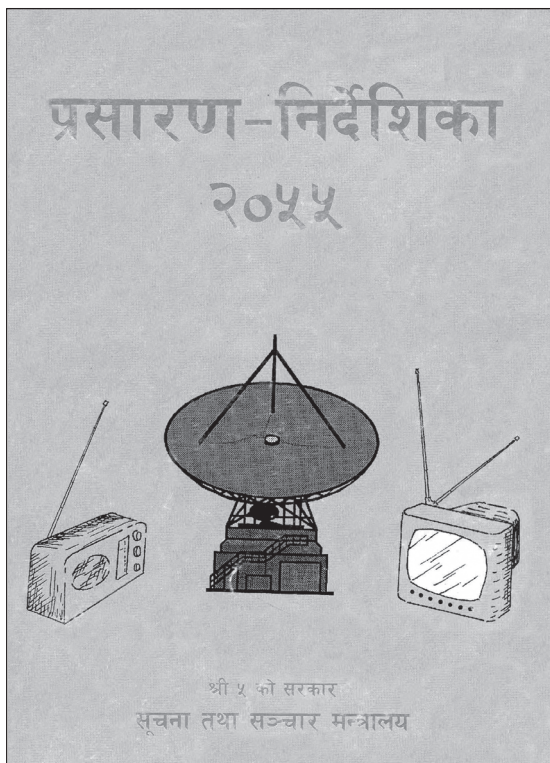
स्रोत: श्री ५ को सरकार (२०५५क: १५-१७) ।

घटना विवरण प्रसारण गर्न नहुने उल्लेख छ । मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रममा मात्र एफएम रेडियोले समय खर्चिएको इङ्गित गर्दै शिक्षामूलक तथा जानकारीमूलक कार्यक्रमलाई पनि स्थान दिनेतर्फ निर्देशिकाले जोड दिएको देखिन्छ । महत्त्वपूर्ण निर्देशनहरू भनि राखिएका यी बुँदाहरूवाहेक नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९, राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२, नेपाल पत्रकार सङ्घ (पछि नेपाल पत्रकार महासङ्घ भएको) आचारसंहिता २०५१, प्रेस काउन्सिल नेपालको आचारसंहिता २०४९ का सान्दर्भिक बुँदाहरूसमेत भिकेर यस निर्देशिकामा राखिएको छ ।

नयाँ परिवेशमा भर्खर भर्खर खुलेका, नयाँ अनुभव सँगाल्दै गरेका, सञ्चालन हुने तरखरमा रहेका एफएम रेडियो प्रसारक र रेडियोकर्मीका लागि यो निर्देशिका एउटा सानै भए पनि सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा आएको मान्न सकिन्छ । किनभने यसले संविधानदेखि प्रसारण ऐन, नियमावली र पत्रकार आचारसंहितामा रहेका सान्दर्भिक बुँदाहरूलाई एकै स्थानमा समेटेको थियो । तर प्रसारणका सवालमा साँच्चिकै नयाँ कुरा दिन नसकेको यसमा उल्लिखित महत्त्वपूर्ण भनिएका बुँदाहरूबाट नै प्रस्ट हुन्छ ।

अर्को, एफएममा प्रसारित विषयवस्तु, यसको भाषा र शैलीले गर्दा समाज र सामाजिक संरचना सबै तहसनहस हुन लाग्यो भन्ने नकारात्मक टिप्पणीहरूमा

आधारित भएर यो निर्देशिका आएको थियो। त्यसैले निर्देशिकाले एफएम रेडियोका कार्यक्रमहरूमा के कस्ता विषयहरू समेट्नु पर्छ र कस्ता विषय वा पक्षलाई कसरी प्रवर्द्धन गर्नुपर्छ, भन्नेतर्फ बाटो देखाउनुभन्दा पनि प्रसारण गर्न नहुने पक्षलाई नै बढी जोड दिएको छ।

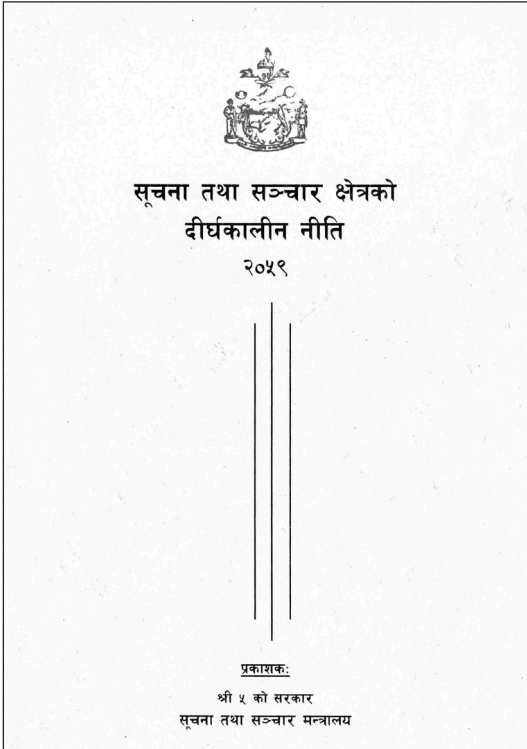

तस्विर ३.१: प्रसारण निर्देशिका २०५५।

सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति २०५९

यस नीतिको तर्जुमा नवौँ योजनाको अवधारणा अनुरूप भएको देखिन्छ। २०५४ सालदेखि लागू भएको नवौँ योजनाले राष्ट्रका सामु चुनौतीका रूपमा रहेको गरिबी निवारण गर्न तथा सामाजिक पछौटेपनलाई निर्मूल पार्न सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको विकास र विस्तार हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको थियो। उक्त योजनाको त्यसै अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि सूचना तथा सञ्चार

क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति तयार गर्ने लक्ष लिइएको र सोहीअनुरूप तयार भएको यस नीतिको प्रस्तावनामा जनाइएको छ (श्री ५ को सरकार २०५९क) । यो नीतिले समग्र सञ्चार क्षेत्र नै समेटेको थियो । तसर्थ रेडियो प्रसारण यसको एउटा पाटो मात्र थियो । दीर्घकालीन सञ्चार नीति तयार गर्न भनी २०५७ सालमा प्रेमनिधि ज्ञवालीको संयोजकत्वमा एउटा मस्यौदा कार्यदल गठन भएको

तस्विर ३.२: सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति २०५९ ।

थियो । निजी क्षेत्रमा रेडियो प्रसारणको विस्तारले गति लिन थालिसकेको र यसलाई नियमित र व्यवस्थित गराउने सवालमा प्रशस्तै बहसहरू भइरहेको अवस्थामा यसका लागि केन्द्रीय रूपमा एउटा छुट्टै सशक्त नियामक निकायको पहिचान र व्यवस्था गरिनुपर्ने भन्ने महत्त्वपूर्ण बुँदा उक्त कार्यदलको मस्यौदामा पारिएको थियो (ज्ञवाली २०५७: ९३-९४) । जुन बुँदालाई करिब दुई वर्षपछि

तर्जुमा गरिएको दीर्घकालीन सञ्चार नीतिमा पनि समावेश गरिएको छ । दीर्घकालीन नीतिको दोस्रो उद्देश्यमा भनिएको छ—

विद्युतीय प्रसारण माध्यमहरूलाई प्रतिस्पर्धात्मक र विश्वसनीय बनाई स्वस्थ मनोरञ्जन, ज्ञान एवं सूचनाको प्रवाह गराउने हेतुले प्रसारण क्षेत्रको समन्वयात्मक एवं प्रतिस्पर्धात्मक विकास तथा नियमन (Regulation) का लागि नियामक निकायका रूपमा राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणको स्थापना गरी रेडियो र टेलिभिजन प्रसारणलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने (श्री ५ को सरकार २०५९क: २३) ।

त्यही उद्देश्य अनुरूप प्रसारण संस्था तथा तिनको प्रसारणलाई नियमन गर्न निजी क्षेत्रको समेत सहभागिता रहने गरी राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणको स्थापना गर्ने नीति लिइएको छ (बुँदा २.२) । यसबाट प्रसारणसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यमा सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको एकाधिपत्यलाई कम गराई त्यस्तो कार्य एउटा छुट्टै स्वायत्त संस्थालाई जिम्मा दिने सोचाइ राखिएको बुझ्न सकिन्छ ।

प्रसारणका सवालमा जोडदार रूपमा उठेको अर्को कुरा थियो उद्देश्यका आधारमा प्रसारण संस्थाको वर्गीकरण । यसलाई पनि दीर्घकालीन नीतिले सम्बोधन गर्न खोजेको देखिन्छ । नीतिको बुँदा २.८ मा यस्तो उल्लेख छ—

निजी क्षेत्रमा प्रसारण संस्थाहरू सञ्चालन गर्दा तिनीहरूको उद्देश्य अनुकूल प्रसारण संस्थाहरूको वर्गीकरण तथा दिशानिर्देश गर्दै जाने । पूर्ण व्यवसायिक वा नाफामूलक प्रसारण संस्थाले जनचेतना अभिवृद्धिका लागि वहन गर्नु पर्ने दायित्वका साथै समुदाय विशेषको उत्थानका लागि सञ्चालन हुने प्रसारण संस्थाहरूलाई राज्यले उपलब्ध गराउन सक्ने सुविधाहरूबारे पहिचान गरी चाहिँदो व्यवस्था मिलाउने (श्री ५ को सरकार २०५९क: २४) ।

यो बुँदाले विद्यमान ऐन र नियमावलीमा गरिएको व्यवस्था अनुरूप व्यापारिक तथा सामुदायिक रेडियोलाई एउटै कोटीमा राख्ने जस्तो अव्यवहारिक कुराहरूलाई परिवर्तन गर्न खोजेको देखिन्छ । अर्को प्रसङ्गमा एउटै व्यक्ति, संस्था वा कम्पनीलाई छापा, रेडियो, टेलिभिजन, समाचार एजेन्सीमध्ये दुईओटा मात्र सञ्चालन गर्न दिन सकिने भनिएको छ । यसरी दिँदा पनि दोस्रो माध्यममा पूरै लगानी गर्न नदिएर कुल लगानीको ४० प्रतिशतसम्म मात्र लगानी गर्न पाउने प्रावधान राख्ने उल्लेख छ (श्री ५ को सरकार २०५९क: १८) ।

मिडियामा विदेशी लगानीसम्बन्धी कुरालाई पनि यो नीतिमा समेटिएको छ । रमाइलो कुरा त के छ भने विदेशी लगानीलाई कुन मिडियामा स्वीकार गर्ने

वा कुनमा नगर्ने भन्ने कुरा भने स्वदेशी लगानीकर्ताको क्षमता पर्याप्त भएको वा नभएको भन्ने तर्कलाई आधार बनाइएको छ। अर्थात् छापामा स्वदेशी लगानी पर्याप्त भएकाले यसमा विदेशी लगानी स्वीकार नगर्ने र आधुनिक प्रसारण प्रविधिका लागि नेपालीहरूको क्षमता पर्याप्त नभएका कारण त्यसमा भने केही मात्रामा विदेशी लगानी स्वीकार गर्ने आशय नीतिमा व्यक्त गरिएको छ। प्रसारणको क्षेत्रमा विदेशी लगानीको सवाललाई लिएर भनिएको छ— “प्रसारणका क्षेत्रमा उपलब्ध आधुनिक प्रविधिको प्रयोगका लागि आवश्यक पर्ने लगानी हाल स्वदेशभित्रबाट मात्र पूर्ति हुन सक्ने स्थिति नरहेको हुँदा सो स्थितिमा सुधार नआएसम्म प्रसारण क्षेत्रको विकासका निम्ति बढीमा २५ प्रतिशतसम्म विदेशी लगानीको सहभागिता गराउने” (श्री ५ को सरकार २०५९कः २५)। मिडियामा विदेशी लगानीबारे बहस हुँदा त्यस्तो लगानीले राष्ट्रियतामा धक्का पुग्छ या पुग्दैन भन्ने विषय प्रमुख रूपमा उठ्थ्यो। त्यसलाई बेवास्ता गर्दै यसरी हचुवा तर्क पेश गरेर त्यो बहसबाट राज्य भाग्न खोजेको देखिन्छ।

यसका अलावा प्रसारणसम्बन्धी अन्य नीतिहरूमा प्रसारण क्षेत्रमा उपलब्ध नयाँ प्रविधिको उपयोगमा जोड दिँदै कम खर्चमा ग्रामीण क्षेत्रहरूमा श्रव्यदृश्य सामग्रीहरू उपलब्ध गराउने (बुँदा २.३), प्रसारणलाई दूर शिक्षा प्रणालीको लागि प्रयोग गर्ने (बुँदा २.६), सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको एकीकरणलाई दृष्टिगत गरी सरकारी र निजी क्षेत्रको स्वामित्व विषयमा प्रस्ट नीति तथा कानूनको व्यवस्था गर्न सहयोग पुऱ्याउने (बुँदा २.७), समय समयमा तालिम गोष्ठीको आयोजना गरी जनशक्तिको विकास, प्रसारण सामग्रीको स्तर अभिवृद्धि गर्न तथा समयानुकूल प्रसारण प्रविधिबारे अध्ययन अनुसन्धान गर्न स्वायत्त संस्थाको रूपमा प्रसारण प्रतिष्ठानको स्थापना गर्ने (बुँदा २.९) आदि रहेका छन् (हेर्नुहोस् बक्स नं. ३.३)।

यो नीतिले प्रसारण क्षेत्रमा उठेका नयाँ नयाँ मुद्दाहरूलाई समेटेको पाइन्छ। तर विडम्बना सञ्चार नीतिमा उल्लिखित कुराहरू कार्यान्वयन गर्न न त विद्यमान ऐन नियम पर्याप्त छन् न समयानुकूल नयाँ ऐन नियमहरू बन्न सकेका छन्।

समग्रमा भन्नुपर्दा दीर्घकालीन सञ्चार नीतिबाहेक अरू नीति, ऐन र नियमावलीहरू एफएम रेडियो प्रसारणको आधार खडा गर्ने उद्देश्यबाट मात्र प्रेरित थिए। अन्य कुनै कानून वा नीति नियमहरू नभएको अवस्थामा तत्कालीन आवश्यकता पूर्ति गर्ने सवालमा मात्र ती जारी भएका थिए। प्रसारणसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य सञ्चार मन्त्रालयले मात्र हेर्दै आएको परिस्थितिमा यसलाई व्यवस्थित र नियमित गर्ने छुट्टै स्वायत्त निकायको खाँचो प्रबल रूपमा प्रकट हुँदै आएको छ। एफएम रेडियोलगायत समग्र प्रसारण क्षेत्रलाई यसैले हेर्नुपर्दछ र त्यसै क्रममा

बक्स नं. ३.३: प्रसारण क्षेत्रसम्बन्धी दीर्घकालीन नीति

(क) प्रसारण क्षेत्र

१. उद्देश्य

- १.१ नेपाल अधिराज्यको संविधानले प्रत्याभूत गरेको जनताको सुसूचित हुने अधिकारलाई पूर्णरूपले स्थापित गर्न समयानुकूल प्रसारण सामग्रीहरूको विविधता र प्रभावकारिताको अनुगमन एवं प्रसारण प्रणालीको व्यवस्थापनलाई सुनिश्चित गर्ने प्रशासनिक इकाईको संरचना गरी रेडियो, टेलिभिजन र इन्टरनेट सूचना प्रणालीलाई समानुपातिक रूपले अधिराज्यव्यापी बनाउँदै लैजाने ।
- १.२ विद्युतीय प्रसारण माध्यमहरूलाई प्रतिस्पर्धात्मक र विश्वसनीय बनाई स्वस्थ मनोरञ्जन, ज्ञान एवं सूचनाको प्रवाह गराउने हेतुले प्रसारण क्षेत्रको समन्वयात्मक एवं प्रतिस्पर्धात्मक विकास तथा नियमन (Regulation) का लागि नियामक निकायका रूपमा राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणको स्थापना गरी रेडियो र टेलिभिजन प्रसारणलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने ।

२. नीति/कार्यनीति

- २.१ श्री ५ को सरकारले प्रसारण क्षेत्रको विकासप्रति लिनु पर्ने दायित्व र प्रविधिगत विकासको समायोजनलाई दृष्टिगत गरी अपेक्षित उद्देश्य हासिल गर्न निजी क्षेत्रको सक्रिय सहभागितामा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण कायम गर्ने ।
- २.२ प्रसारण संस्था तथा तिनका प्रसारणलाई नियमन गर्न निजी क्षेत्रको समेत सहभागिता रहने गरी राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणको स्थापना गर्ने ।
- २.३ प्रसारण क्षेत्रमा द्रुतगतिले भएको प्रविधि विकास र यसको मूल्य संरचना (Cost Structure) लाई दृष्टिगत गरी रेडियो तथा टेलिभिजनको प्रसारण क्षेत्रलाई अभिवृद्धि (Enhance) गर्ने । विशेष गरेर ग्रामीण क्षेत्रहरूमा स्याटेलाईट रिसेप्सन जस्ता उपलब्ध नयाँ प्रविधिबाट कम खर्चमा श्रव्यदृष्य सामग्रीहरू उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्ने ।
- २.४ प्रसारण क्षेत्रको विकासको लागि निजी क्षेत्र र श्री ५ को सरकारको स्वामित्वमा रहेका संस्थाहरूको संयुक्त लगानी गराउन विभिन्न विकल्पहरूको अध्ययन गरी लागू गर्ने ।
- २.५ नेपाली कार्यक्रमहरू उत्पादन गर्न विशेष गरेर नेपालको प्राकृतिक विशेषता, धर्म, संस्कृति र सम्पदासम्बन्धी विषयहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने । कार्यक्रम उत्पादन गर्ने स्वदेशी/विदेशी संस्थाहरूसँग यस्ता संयुक्त कार्यक्रमहरू उत्पादन गर्ने सम्बन्धमा सहयोगात्मक सम्बन्धको विकास गर्ने । विश्ववजारमा नेपालको प्राकृतिक, धर्म विशेषता, संस्कृति र सम्पदासम्बन्धी गुणस्तरीय कार्यक्रमहरूको मागको मूल्याङ्कन गरी सो अनुरूपको व्यवस्था गर्ने ।
- २.६ सरकारी तथा गैर सरकारी क्षेत्रको संलग्नतामा प्रसारणलाई दूर शिक्षा प्रणालीको लागि प्रयोग गर्ने ।
- २.७ सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको एकीकरण (Convergence) लाई दृष्टिगत गरी सरकारी र निजी क्षेत्रको स्वामित्व विषयमा प्रस्ट नीति तथा कानूनको व्यवस्था गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।

- २.८ निजी क्षेत्रमा प्रसारण संस्थाहरू सञ्चालन गर्दा तिनीहरूको उद्देश्य अनुकूल प्रसारण संस्थाहरूको वर्गीकरण तथा दिशानिर्देश गर्दै जाने । पूर्ण व्यावसायिक वा नाफामूलक प्रसारण संस्थाले जनचेतना अभिवृद्धिका लागि बहन गर्नु पर्ने दायित्वका साथै समुदाय विशेषको उत्थानका लागि सञ्चालन हुने प्रसारण संस्थाहरूलाई राज्यले उपलब्ध गराउन सक्ने सुविधाहरूबारे पहिचान गरी चाहिँदो व्यवस्था मिलाउने ।
- २.९ समय समयमा तालिम गोष्ठीको आयोजना गरी जनशक्ति विकास, प्रसारण सामग्रीको स्तर अभिवृद्धि तथा समयानुकूल प्रसारण प्रविधिबारे अध्ययन अनुसन्धान गर्न स्वायत्त संस्थाको रूपमा प्रसारण प्रतिष्ठान (Broadcasting Academy) को स्थापना गर्ने ।
- २.१० प्रसारण प्रविधिमा आएको विकाससँगै बढ्दो अन्तर्राष्ट्रियस्तरका प्रसारणहरूबाट मुलुकको समृद्धिका लागि उपलब्ध अवसर उपयोग गर्ने, सम्भावित खतरा (Threats) बाट सतर्क रहने तथा राष्ट्रिय हितले माग गरेमा यस्ता प्रसारणलाई नियन्त्रित/प्रतिबन्धित गर्ने प्रवन्ध मिलाउने ।
- २.११ स्थानीय तहका सामुदायिक सञ्चार माध्यमहरूको उपयोगलाई प्रोत्साहन गरी सर्वसाधारण जनतामा सूचनाको पहुँच बिस्तार गर्ने अभिप्रायले टेलिभिजन, रेडियो, टेलिफोन, इन्टरनेट जस्ता बहुआमसञ्चारका माध्यम उपलब्ध भई जनता लाभान्वित हुने गरी अधिराज्यका जिल्ला सदरमुकामहरूमा एकीकृत सूचना प्रणालीको स्थापना गर्न जोड दिने ।
- २.१२ प्रसारणका क्षेत्रमा उपलब्ध आधुनिक प्रविधिको प्रयोगका लागि आवश्यक पर्ने लगानी हाल स्वदेशभिन्नबाट मात्र पूर्ति हुन सक्ने स्थिति नरहेको हुँदा सो स्थितिमा सुधार नआएसम्म प्रसारण क्षेत्रको विकासका निम्ति बढीमा २५% सम्म विदेशी लगानीको सहभागिता गराउने ।

स्रोत: श्री ५ को सरकार (२०५९क: २३-२५) ।

प्रसारणसम्बन्धी नयाँनयाँ मुद्दाहरूलाई समेट्ने गरी कानून बन्नुपर्दछ भन्ने आवाजहरू पनि उठिरहेका छन् । विद्यमान नीति तथा ऐनहरूले प्रदान गरेको उपलब्धिहरूलाई जोगाएर तिनलाई परिमार्जन गर्दै जानु पर्ने देखिन्छ । त्यसतर्फ पटकै पहल भने नभएको होइन । प्रसारणलाई व्यवस्थित गर्नका लागि कार्यदलहरू गठन गर्ने र सुभाब लिने कार्यलाई त्यसै तर्फको एक खुड्किलोका रूपमा लिन सकिन्छ ।

प्रसारणमाध्यम व्यवस्थापनको सवाल र कार्यदलका सुभाब

केही अपवादबाहेक कुनै पनि विषयमा नयाँ नयाँ नीति निर्माण गर्नु पूर्व नागरिक समाजका प्रबुद्ध वर्गहरू तथा सम्बन्धित क्षेत्रका विशेषज्ञहरूसँग राज्यले सुभाब

लिने गरेको पाइन्छ। त्यस्तो सुभावाका लागि नागरिक समाजका प्रतिनिधि र केही विशेषज्ञहरू सम्मिलित कार्यदल वा आयोगहरू गठन गर्ने चलन नौलो होइन।^{१०} नेपाली पत्रकारिताको इतिहासकै कुरा गर्ने हो भने सर्वप्रथम २०१४ साल र त्यसपछि २०३८ सालमा पनि श्री ५ को सरकारले उच्चस्तरीय प्रेस आयोग गठन गरी सुभावा लिएको पाइन्छ (हुमागाईं २०६१ख)। माथि चर्चा भएभैं प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापश्चात् पनि २०४९ सालमा सञ्चार नीति तर्जुमा गर्न कार्यदल बनेको हो।

नेपालमा निजी क्षेत्रमा एफएम रेडियो प्रसारणको चर्चा चलन थालेपछि (२०५० सालयता) देखि नै यसलाईसमेत समेट्ने गरी धेरै खालका सुभावा कार्यदलहरू गठन भएको पाइन्छ। तीमध्ये केही कार्यदलको चर्चा माथि नै भइसकेको छ। राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ को दफा २० मा पनि श्री ५ को सरकारले आवश्यकताअनुसार समिति गठन गर्न सक्ने प्रावधान राखेको छ। उक्त दफामा यस्तो उल्लेख छ—

ऐन वा यस नियमावलीको उद्देश्य पूर्ति गर्न वा मन्त्रालयले गर्ने कामको सम्बन्धमा सरसल्लाह र सुभावा दिन मन्त्रालयले आवश्यक ठानेमा सञ्चार क्षेत्रमा विशेष ज्ञान भएका व्यक्तिहरू रहेको समिति गठन गर्न सक्नेछ। त्यस्तो समितिको गठन, काम, कर्तव्य र अधिकार तथा अन्य कार्यविधि सो समिति गठन गर्दाको अवस्थामा तोकिएदिए बमोजिम हुनेछ (श्री ५ को सरकार २०५५[२०५२]: १७८)।

^{१०} नीति निर्माणको प्रक्रियाभित्र कार्यदल वा आयोग गठन गर्नु र नीति निर्माणका लागि सुभावा लिन नेपालमा मात्र नभई अन्यत्रको पनि चलन हो। नीतिगत विकासक्रमबारे चर्चा गर्दा यस्ता कार्यदल वा आयोगले दिएको सुभावाको अध्ययन र विश्लेषण महत्त्वपूर्ण हुन्छ। भारत तथा वेलायती प्रसारणको इतिहास पल्टाउने हो भने पनि प्रसारणसम्बन्धी नयाँ नयाँ नीति र कानूनको निर्माणका लागि अनेकौँ कार्यदलहरू गठन गरिएको पाइन्छ। नीतिगत विकासक्रमको अध्ययन गर्दा त्यस्ता आयोगका प्रतिवेदनहरूबारे विश्लेषण गरिएको हुन्छ। सन् १९२० तिर रेडियो प्रसारण सुरु भएको वेलायतमा सन् १९२३ देखि नै यस्ता कार्यदल गठन गर्ने र सुभावा प्राप्त गर्ने गरिएको कुरा प्याडी स्क्यानेल (सन् १९९०) ले उल्लेख गरेका छन्। अर्का लेखक स्टेफेन प्रेटन (सन् १९९८) ले पनि वेलायती प्रसारणसम्बन्धी नीति निर्माणका सवालमा विभिन्न कार्यदलले दिएको सुभावाहरूको विश्लेषण गरेका छन्। वेलायतभन्दा करिब २-३ वर्ष पछिमात्र रेडियो प्रसारण सुरु भएको भारतमा पनि प्रसारणको विकास, विस्तार र उपयुक्त नीति नियमको तर्जुमाका लागि सुभावा दिन कार्यदलहरू गठन हुँदै आएको पाइन्छ। विभिन्न सरकारहरूद्वारा गठन गरिएका ती आयोगले दिएका सुभावा र कानून निर्माणको प्रक्रियामा तिनको भूमिकाबारे कञ्चन कुमार (सन् २००३) ले आफ्नो लेखमा विश्लेषण गरेका छन्। लेखकले भारतीय प्रसारण इतिहासको भल्को प्रस्तुत गर्दै प्रसारण संस्थाको स्वतन्त्रता र स्वायत्तताका सम्बन्धमा त्यहाँ चलेका बहसमाथि आफ्नो विश्लेषण केन्द्रित गरेका छन्। लामो समयदेखि उठेका तिनै बहस र विवादको परिणामस्वरूप भारतमा रेडियो र टेलिभिजनको प्रसारणलाई व्यवस्थित गर्न सन् १९९७ मा 'प्रसार भारती' सम्बन्धी ऐन जारी हुन पुगेको कुमारले उल्लेख गरेका छन्।

२०५८ साल यताका कार्यदलहरू भने एफएम वा समग्र प्रसारण क्षेत्रलाई व्यवस्थित र नियमित गर्नेतर्फ नै केन्द्रित भएका देखिन्छन् । त्यसै सवालमा सुभाब दिन तथा कानूनको मस्यौदा तयार गर्न भनि २०६१ सालसम्ममा पाँचओटा कार्यदलहरू बनेका थिए (हेर्नुहोस् तालिका ३.१) । ती कार्यदलहरूले श्री ५ को सरकारसामु मस्यौदा तथा सुभाबहरू पनि पेश गरेको पाइन्छ ।

हरिप्रसाद नेपाल कार्यदल २०५८

प्रसारणको विकासँगै यस क्षेत्रमा देखा परेका नयाँ नयाँ चुनौतीहरूको सामना गर्न तथा निष्पक्ष र प्रभावकारी रूपमा प्रसारणसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य गर्न सञ्चार मन्त्रालय एकलैले भ्याउने कुरा थिएन । तसर्थ पत्रपत्रिकाको अनुगमनलगायत अन्य कार्यहरू गर्नका लागि प्रेस काउन्सिल भएजस्तै प्रसारण क्षेत्रलाई हेर्न पनि एउटा छुट्टै स्वायत्त नियामक निकायको आवश्यकता यसका सरोकारवालाहरूले औँल्याउँदै आएका थिए । फलस्वरूप २०५९ सालमा तर्जुमा गरिएको सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीतिमा यो लगायत अन्य समसामयिक कुराहरू पनि सम्बोधन गरिएको थियो । तसर्थ माथि चर्चा गरिएजस्तै एफएम रेडियोका सवालमा विगतदेखि उठ्दै आएका दुई प्रमुख सवालहरू— प्रसारणसम्बन्धी नियामक निकायको स्थापना र प्रसारण संस्थालाई तिनको उद्देश्यको आधारमा वर्गीकरण— गरिने भन्ने विषयले त्यहाँ ठाउँ पाए । दीर्घकालीन नीति तर्जुमा गर्न गठित मस्यौदा कार्यदलको सुभाब २०५७ मा प्राप्त भएर नीति जारी नहुँदैदेखि नै नियामक निकायको स्थापना गर्नेसम्बन्धी कानून निर्माणको पहल भने हुन थालेको पाइन्छ । तालिका ३.१ मा उल्लिखित २०५८ सालमा हरिप्रसाद नेपालको संयोजकत्वमा गठन गरिएको कार्यदललाई त्यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ ।

यो कार्यदल राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ मा समसामयिक परिवर्तन गर्ने उद्देश्यसहित नयाँ प्रसारण ऐनको मस्यौदाका लागि गठन भएको थियो । प्रसारण माध्यमसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य हेर्न छुट्टै निकायको स्थापना हुनुपर्ने भन्दै राष्ट्रिय प्रसारण परिषद्को प्रस्ताव उक्त कार्यदलले पेश गरेको मस्यौदामा उल्लेख थियो । परिषद्को निर्देशकमा सूचना तथा सञ्चारमन्त्री वा राज्यमन्त्री तथा सदस्यमा सोही मन्त्रालयको पाँचजना उच्च तहका कर्मचारी र अरू सरकारद्वारा मनोनित व्यक्तिहरू रहने भन्ने उल्लेख थियो । त्यस्तै परिषद्को कार्यकारी समितिमा परिषद्कै निर्देशक अध्यक्ष हुने तथा बाँकी चारजना सदस्यमा एकजना सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको प्रतिनिधि र तीनजना सरकारले मनोनित गरेका व्यक्ति राखिने भनिएको थियो । यसरी परिषद् र यसको कार्यकारी समितिको गठन

प्रक्रिया हेर्दा यो नाम मात्रको स्वायत्त संस्था बन्ने कुरा स्पष्ट थियो । मस्यौदा ऐनमा उक्त परिषद्को गठन प्रक्रियादेखि उसको काम, कर्तव्य र अधिकार स्पष्ट पारिएको थियो । त्यस्तै प्रसारण संस्थाहरूलाई राष्ट्रिय प्रसारण संस्था, सामुदायिक प्रसारण संस्था र व्यापारिक प्रसारण संस्था गरी तीन किसिममा वर्गीकरण गरिएको थियो । यसबाहेक सामुदायिक प्रसारणको तात्पर्य र पहिचान स्पष्ट पाउँदै सामुदायिक प्रसारणको सवालमा पुरा गर्नुपर्ने छुट्टै सातओटा सर्तहरू पनि निर्धारण गरिएका थिए । ती सर्तहरू कार्यक्रम प्रसारण, प्रसारण संस्थाको व्यवस्थापन, जनशक्तिको छनोट तथा विज्ञापनका विषयमा केन्द्रित थिए (कसजू २०५९) ।

तालिका ३.१: कार्यदलको विवरण

क्र.सं.	गठन मिति	कार्यदलको उद्देश्य र संयोजकको नाम	कार्यदलका अन्य सदस्यहरू	प्रतिवेदन पेश गरेको मिति
१.	२०५८	राष्ट्रिय प्रसारण परिषद् ऐन २०५९ जारी गर्ने सम्बन्धमा गठित कार्यदल -हरिप्रसाद नेपाल*	थाहा हुन नसकेको	२०५९
२.	२०५९ मईसिर १२	विद्युतीय सञ्चारमाध्यमलाई व्यवस्थित र विकसित गरी सञ्चालन गर्नेबारे सुझाव दिन गठित कार्यदल -भारतदत्त कोइराला	दुर्गानाथ शर्मा र विजयकुमार पाण्डे	२०५९ पुस २६
३.	२०५९	नियामक निकायको गठनसम्बन्धी सुझाव पेश गर्न गठित कार्यदल -सुरेशकुमार पुडासैनी	महेशप्रसाद अधिकारी, कोषकुमार नेम्वाङ र कृष्णबहादुर खत्री	२०६० वैशाख २५
४.	२०६०	प्रसारण प्रणालीको विकास, सञ्चालन र सुधारका सम्बन्धमा गठित समिति -महेशप्रसाद अधिकारी	कोषकुमार नेम्वाङ र अब्दुल रईस खाँ	२०६० साउन ७
५.	२०६१ साउन १४	फ्रिक्वेन्सी मोडुलेसन प्रसारण प्रणाली (एफएम रेडियो) को स्थापना एवं व्यवस्थापन सम्बन्धमा व्यवस्थित एवं पारदर्शी नीति तर्जुमा गर्न गठित सुझाव समिति -महेशप्रसाद अधिकारी	शिवलाल मल्ल, रघु मैनाली, भरत शाक्य, रमेशकुमार अधिकारी, अम्बरराज पौडेल र गीताप्रसाद खनाल	२०६१ पुस

स्रोत: कसजू (२०५९), कोइराला (२०५९), अधिकारी (२०६०), अधिकारी (२०६१) ।

* यो कार्यदलको प्रतिवेदन अनुसन्धानका क्रममा फेला नपरेका कारण यसका अन्य सदस्यको नाम दिन सकिएन । यसको विश्लेषण अधिकारी कार्यदल २०६१ तथा कसजू (२०५९) मा उल्लेख भएका आधारमा गरिएको हो ।

हरिप्रसाद नेपाल कार्यदलले आफ्नो प्रतिवेदन पेश गरेपछि त्यसको सुझावसमेतलाई दृष्टिगत गर्दै २०५९ सालमा नै श्री ५ को सरकारले एउटा अध्यादेश ल्याउने जमर्को गर्‍यो । सुझाव प्रतिवेदनमा प्रस्तावित गरिएको नाम 'राष्ट्रिय प्रसारण

परिषद् लाई परिवर्तन गरेर 'राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरण' राखियो र त्यसैका आधारमा 'राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरण अध्यादेश २०५९' तयार पारियो । प्रस्तावित अध्यादेशको मूलभूत पक्ष भनेकै प्रसारण क्षेत्रका विभिन्न क्रियाकलापहरूलाई एउटा छुट्टै नियामक संस्थाद्वारा नियमित र व्यवस्थित गर्ने गरी राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ लाई विस्थापित गर्नु थियो । जम्मा १० ओटा परिच्छेद, ६३ दफा र एक अनुसूची रहेको यस प्रस्तावित अध्यादेशको प्रस्तावनामा उल्लिखित यो अंशले यस प्रस्तावित अध्यादेशको उद्देश्यलाई स्पष्ट पार्छ—

... केबुल (तार) एवं अन्य माध्यमबाट भइरहेको प्रसारण प्रणालीलाई निश्चित मापदण्डको आधारमा नियमन गर्न, प्रसारणको क्षेत्रमा निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गर्न र यस सेवालाई उच्च गुणस्तरयुक्त तथा पूर्ण प्रतिस्पर्धी बनाउन नियामक निकाय प्रसारण प्राधिकरणको स्थापना गर्न र प्रसारणका माध्यमहरूलाई विश्वसनीय, प्रभावकारी एवं सुदृढ बनाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका निष्पक्ष एवं आधिकारिक समाचार तथा सूचनाको जानकारी आम जनताले पाउने गरी सूचनाको प्रवाहलाई निर्बाध रूपले प्रसारण गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न आवश्यक भएको र हाल संसदको अधिवेशन नभएकोले ... (श्री ५ को सरकार २०५९ख: १) ।

२०४९ सालको प्रसारण ऐनको प्रस्तावनासँग उक्त प्रस्तावित ऐन तुलना गर्दा प्रसारण प्राधिकरणको स्थापना गरिने भन्ने कुरा यसमा नयाँ देखिन्छ । यस अधि सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले गर्दै आएको अनुमतिपत्र वितरणदेखि प्रसारण संस्थाको नियमन, अनुगमन र दण्ड सजायसम्बन्धी सबै कार्यहरू गर्न उक्त प्राधिकरणलाई तोकिएको थियो । उक्त प्राधिकरणको काम कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत दफा १३ को बुँदा 'ढ' मा 'विभिन्न किसिमका प्रसारण संस्थाहरूको वर्गीकरण गर्ने' भन्ने वाक्यले प्रसारण संस्थाहरू, जस्तै: एफएम स्टेसनहरूलाई तिनको व्यापारिक वा सामुदायिक उद्देश्यका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिने कुरालाई समेट्न खोजेको देखिन्छ । यद्यपि कति समूहमा कसरी वर्गीकरण गरिने हो भन्ने कुरा यस प्रस्तावित अध्यादेशमा कतै स्पष्ट पारिएको देखिँदैन । जबकी नेपाल कार्यदलले पेश गरेको प्रसारण परिषद् ऐनसम्बन्धी मस्यौदामा त्यो स्पष्ट थियो । यस्ता धेरै कुराहरूका अलावा प्रसारण संस्थाले प्राथमिकता दिनुपर्ने विषयहरू, प्रसारणमा प्रतिबन्ध गरिएका विषयहरू, विज्ञापनमा प्रसारण गर्न नपाइने विषयहरू तथा कार्यक्रम प्रसारण गर्दा ध्यान दिनुपर्ने आचार संहिताको पनि व्यवस्था गरिएको थियो । यीमध्ये प्रसारणका लागि प्रतिबन्धित गरिएका विषयहरू तथा आचारसंहिता २०४९ सालको प्रसारण ऐनमा उल्लेख थिएनन् ।

प्रसारण गर्न नहुने (प्रतिबन्धित) विषय प्रसारण नियमावली २०५२ मा मात्र उल्लेख थियो तर यसलाई उक्त ऐनमै समावेश गर्न खोजिएको थियो ।

यदि यो प्रस्तावित अध्यादेश ल्याइएको भए पनि त्यसले नियामक संस्थाको रूपमा प्रस्तावित गरेको प्रसारण प्राधिकरण स्वतन्त्र र पूर्ण स्वायत्त हुने थिएन । सरकारको नियन्त्रण र हस्तक्षेपको प्रशस्त सम्भावना त्यहाँ थियो । किनकी त्यस निकायको प्रमुखमा सञ्चार क्षेत्रको कुनै स्वतन्त्र व्यक्ति नियुक्त नगरेर सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयकै वरिष्ठ कर्मचारी राखिने प्रावधान प्रस्तावित अध्यादेशमा थियो । साथै अधिकांश सदस्यहरू पनि श्री ५ को सरकारका बहालवाला कर्मचारीहरू नै पदेन सदस्यको रूपमा रहने उल्लेख थियो । यही प्रावधान हरिप्रसाद नेपाल कार्यदलको मस्यौदामा पनि प्रस्तावित गरिएको थियो । यसै कुरालाई लिएर उक्त प्रस्तावित अध्यादेश ल्याइनु हुन्छ भन्दै आफूहरूले विभिन्न मञ्चहरूमाफत त्यतिबेलाै विरोध गरेको पत्रकार भारतदत्त कोइराला र विनयकुमार कसजु वताउँछन् ।^{११} प्रसारण क्षेत्र वा संस्थाहरूलाई प्रोत्साहनभन्दा पनि नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यबाट प्रेरित रहेकाले उक्त प्रस्तावित अध्यादेश आउनु भन्दा नआउनुमा नै कल्याण थियो भन्ने पत्रकारद्वयको धारणा छ ।

श्री ५ को सरकारले यसरी प्रसारणसम्बन्धी नयाँ कानून निर्माणको पहल गर्दै गर्दा अर्कातिर सरकार बाहिरबाट पनि सामूहिक र गैर व्यापारिक प्रसारणसम्बन्धी छुट्टै विधेयक प्रस्ताव गर्ने कार्य पनि हुँदै थियो । सामुदायिक एफएम रेडियोको विकास र विस्तारमा संलग्न संस्था नेपाल वातावरण पत्रकार समूह, सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्र यस कार्यमा लागेको थियो । यस समूहको पहलमा नेपाल बार एसोसिएसनका तत्कालीन सचिव तथा अधिवक्ता सतीशकृष्ण खरेलले उक्त विधेयकको मस्यौदा तयार पारेका थिए । यस प्रस्तावित विधेयकलाई सार्वजनिक छलफलको लागि २०५९ पुस ३ गते एक सेमिनारको आयोजना गरी प्रस्तुत गरिएको थियो (खरेल २०५९ख, रेडियो २०५९ख, मैनाली २०५९ग: २६-३२) । उक्त सेमिनारमा भएको छलफल तथा संशोधनलाई समेत समावेश गरी सो विधेयकलाई अन्तिम रूप दिइएको थियो (मैनाली २०५९ग: ७-२५) ।^{१२} उक्त प्रस्तावित विधेयकमा सामुदायिक वा गैर व्यापारिक प्रसारणको परिभाषादेखि यसको पनि विभिन्न वर्गीकरण (उद्देश्यका आधारमा), इजाजत प्रक्रिया, दस्तुर,

^{११} कोइरालासँग २०६२ जेठ ११ गते तथा कसजूसँग २०६२ जेठ ९ गतेगरिएको कुराकानीका आधारमा ।

^{१२} मार्टिन चौतारीको प्रतिनिधिका रूपमा म पनि सो सेमिनारमा उपस्थित थिएँ । सबै जना सहभागीहरूको नाम र संलग्नता मैनाली (२०५९ग: ३१-३२) मा उल्लेख छ ।

यस्ता प्रसारण संस्थाको काम, कर्तव्य र अधिकार आदि स्पष्ट पारिएको थियो । विडम्बनाको कुरा न त प्रसारण प्राधिकरण अध्यादेश नै आउन सक्थो न त यस्ता गैर सरकारी क्षेत्रबाट प्रस्तावित विधेयकले नै कुनै मूर्त रूप पाउन सक्थो ।

कोइराला कार्यदल

जारी गर्नका लागि अन्तिम चरणमा पुगिसकेको प्राधिकरण विधेयकलाई एकातिर पञ्चाएर श्री ५ को सरकारले वरिष्ठ पत्रकार भारतदत्त कोइरालाको संयोजकत्वमा एउटा कार्यदल गठन गर्‍यो । 'विद्युतीय सञ्चारमाध्यमलाई व्यवस्थित र विकसित गरी सञ्चालन गर्नेबारेमा' सुभाब दिन गठित उक्त कार्यदलले करिब डेढ महिनाको अध्ययनपश्चात् आफ्नो सुभाब प्रतिवेदन सूचना तथा सञ्चारमन्त्री रमेशनाथ पाण्डेसमक्ष बुझाएको थियो (कोइराला २०५९) । यस कार्यदलले पनि विद्युतीय सञ्चारमाध्यमलाई व्यवस्थित गर्न एउटा छुट्टै स्वायत्त निकाय स्थापना हुनुपर्ने प्रमुख सुभाब दिएको थियो । उक्त निकायको नाम राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरण वा परिषद् राख्न प्रस्ताव गरिएको थियो । साथै यस कार्यदलको प्रतिवेदनमा नेपाल कार्यदलले बुझाएको मस्यौदाको नाम लिँदै उक्त मस्यौदामा समयानुकूल सुधार गरी लागू गर्न सकिने उल्लेख गरिएको थियो । यस कार्यदलले नेपाल कार्यदलको प्राथमिकतामा समेत परेका दुई विषय, प्रसारणलाई हेर्ने छुट्टै स्वायत्त निकायको स्थापना र प्रसारण संस्थाको वर्गीकरणका साथै चर्चामा रहेका थप दुई विषयहरू सञ्चारमाध्यममा वैदेशिक लगानी र एउटै व्यक्ति वा संस्थालाई कतिवटासम्म सञ्चारमाध्यम सञ्चालन गर्न दिने ? भन्ने बारेमा पनि सुभाब दिएको थियो । तदनुसार एफएम रेडियोलाई तिनीहरूले दिएको सेवाका आधारमा व्यापारिक, सामुदायिक र सार्वजनिक रेडियो स्टेसन भनी वर्गीकरण गरिनुपर्ने जनाइयो (कोइराला २०५९: ३-४) ।

वैदेशिक लगानीका सन्दर्भमा श्री ५ को सरकारले स्पष्ट नीति बनाउनुपर्ने उल्लेख गर्दै तत्कालीन अवस्थामा सञ्चारमाध्यममा विदेशी लगानी भित्र्याउनु राष्ट्रिय हितअनुकूल नहुने जनाइएको थियो । श्री ५ को सरकारको दीर्घकालीन सञ्चार नीति २०५९ मा विद्युतीय माध्यममा २५ प्रतिशतसम्म विदेशी लगानी गर्न दिने नीति लिइसकेको परिस्थितिमा यदि त्यसलाई अनुमति दिने नै हो भने पनि लगानी गर्ने संस्था वा व्यक्तिबारे सम्पूर्ण विवरणको अध्ययन गरी पारदर्शी रूपमा अनुमति दिने व्यवस्था गर्नु उचित हुने पनि सो कार्यदलको सुभाबमा उल्लेख थियो (कोइराला २०५९: ९-१०) । त्यस्तै एउटा व्यक्ति वा संस्थालाई बढीमा दुई ओटासम्म सञ्चारमाध्यम सञ्चालन गर्न अनुमतिपत्र दिइनु उपयुक्त

हुने जनाइएको थियो (कोइराला २०५९: ९)।^{१३} दीर्घकालीन सञ्चार नीति २०५९ (श्री ५ को सरकार २०५९क) मा पनि यही थियो ।

पुडासैनी कार्यदल

कोइराला कार्यदल पछि सुरेशकुमार पुडासैनीको संयोजकत्वमा अर्को कार्यदल गठन गरियो । २०६० वैशाख २५ गते समितिले आफ्नो प्रतिवेदन सूचना तथा सञ्चार मन्त्रीसमक्ष पेश गर्‍यो । यस समितिले राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ का केही नियमहरू संशोधन गर्ने सम्बन्धमा प्रतिवेदन पेश गरेको थियो (अधिकारी २०६०: ४) । यस कार्यदलको प्रतिवेदनमा अधिल्लो (कोइराला) कार्यदलको सुभावहरूलाई समेत नियमावली संशोधनमा समावेश गर्न सुभाव गरेको थियो । यसले नियामक निकायको आवश्यकतालाई नकारेको त छैन तर यसका लागि छुट्टै प्रसारण प्राधिकरणको गठन गर्नुभन्दा विद्यमान नियमावलीमा परिमार्जन गरेर प्रसारण संस्थालाई नियमन गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने तर्फ जोड दिइएको छ । कार्यदलको सुभावमा एफएम रेडियोलाई ट्रान्समिटर क्षमताको आधारमा सार्वजनिक प्रसारण संस्था, व्यापारिक प्रसारण संस्था र सामुदायिक प्रसारण संस्था गरी तीन किसिममा वर्गीकरण गरिएको छ । सार्वजनिक प्रसारण संस्थाको अधिकतम क्षमता दस हजार वाट, व्यापारिक प्रसारण संस्थाको दुई हजार वाट तथा सामुदायिक प्रसारण संस्थाको अधिकतम पाँचसय वाट क्षमता हुनुपर्ने उल्लेख छ ।

अधिकारी कार्यदल २०६०

प्रसारण प्रणालीको विकास, सञ्चालन र सुधार गर्ने उद्देश्य अनुरूप नै आवश्यक सुभाव दिन श्री ५ को सरकारले २०६० सालमा अर्को कार्यदल गठन गर्‍यो । सञ्चार मन्त्रालयअन्तर्गत फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापन तथा प्रविधि विश्लेषण महाशाखाका प्रमुख महेशप्रसाद अधिकारीको संयोजकत्वमा उक्त कार्यदल गठन गरिएको थियो । यसले २०६० साउन ७ गते आफ्नो प्रतिवेदन बुझायो । यस कार्यदलले

^{१३} यस समितिले दिएको पछिल्ला यी दुई सुभावलाई शीर्ष समाचार बनाउँदै पत्रपत्रिकामा यो प्रतिवेदनले निकै चर्चा परिचर्चा पनि पाएको देखियो (गोरखापत्र २०५९, द हिमालयन टाइम्स सन् २००३, नेपाल समाचारपत्र २०५९ख, कान्तिपुर २०५९, राजधानी २०५९) । तर यीमध्ये कतिपयले प्रतिवेदनको राम्रो अध्ययन नै नगरी त्यसलाई उद्धृत गर्दै एकै संस्थाले एक भन्दा बढी सञ्चारमाध्यम सञ्चालन गर्न नपाउने भनेर पनि लेखेका छन् । जबकि प्रतिवेदनमा दुई भन्दा बढी नपाउने भन्ने उल्लेख छ । अझ जनभावना साप्ताहिकको सम्पादकीयमा त विदेशी लगानीका विषयमा दिइएको सुभावलाई लिएर स्पष्ट कुरै नबुझी विदेशी लगानीलाई स्वागत गरेको भनी कार्यदलका सदस्यहरूमाथि अन्धाधुन्ध आलोचना गरिएको छ (जनभावना २०५९) ।

एफएम रेडियोलाई ४ किसिममा वर्गीकरण गर्दै सार्वजनिक, व्यापारिक, सामुदायिक र सानो प्रसारण संस्था भनी परिभाषित गरेको थियो। साथै हरेक प्रकृतिको एफएमको अधिकतम प्रसारण क्षमता उल्लेख गर्दै इजाजत दस्तुर र रोयल्टी तोक्नु पर्ने तर सार्वजनिक तथा सामुदायिक प्रसारण संस्थालाई प्रोत्साहन गर्न न्यूनतम दस्तुर तोक्नुपर्ने पनि जनाइएको थियो (अधिकारी २०६०: ६)। यसका अलावा इजाजत लिन पेश गर्नुपर्ने कागजात तथा आधारहरू (प्राविधिक, भौगोलिक) पालना गर्नुपर्ने सर्तहरू आदि पनि उल्लेख गरिएको छ। आफ्ना सुभावहरू कार्यान्वयनका लागि यस समितिले राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली (पहिलो संशोधन) २०६० को मस्यौदासमेत तयार गरी प्रतिवेदनसाथ बुझाएको थियो।

अधिकारी कार्यदल २०६१

२०६१ जेठ २७ गते एफएम प्रसारणसँग सम्बन्धित दुई सङ्गठनहरू ब्रोडकास्टिङ एसोसिएसन अफ नेपाल र सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घद्वारा तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवासमक्ष एक ज्ञापनपत्र प्रस्तुत गरियो। उक्त ज्ञापनपत्रको मूल भाव एफएम प्रसारणको विकास र विस्तारमा देखा परेका व्यवधानहरूको अन्त्य गरी यस क्षेत्रले निर्वाधरूपमा फड्को मार्नसक्ने वातावरणको निर्माण गर्न श्री ५ को सरकारले पहल गर्नुपर्ने रहेको थियो (रेडियो २०६१)। ज्ञापनपत्रमा एफएम प्रसारण क्षेत्रमा देखा परेका विभिन्न नौओटा प्रमुख समस्याहरू दर्शाइएको थियो भने विभिन्न १५ ओटा बुँदामा समाधानका उपायहरू पनि सुझाइएको थियो। समस्याहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा एउटै संस्थालाई तीनओटा माध्यम सञ्चालनको अनुमति प्रदान गरिएको, सोही संस्थालाई रिले प्रसारणको स्वीकृति दिइएको कुरामा गम्भीर चिन्ता जाहेर गरिएको छ। जसले गर्दा स्थानीय स्तरमा सानो लगानीबाट चल्ने सानो प्रसारण क्षमताको रेडियोहरू त्यस्ता ठूला संस्थाको मिचाइमा पर्न जाने मात्र नभई असमान इजाजत दस्तुरका कारण अन्यायमा समेत परेको गुनासो गरिएको थियो। यसका अलावा रोयल्टी दस्तुर लगाउने सवालमा पनि रक्सी र चुरोट उद्योगभन्दा पनि तल्लो तहको व्यवहार गरिएको, प्रसारणका लागि र उपकरणहरूका लागि एउटै मन्त्रालयका भिन्नाभिन्नै शाखाबाट दुई-दुई पटक दस्तुर तिरी इजाजत लिनुपर्ने जस्तो भन्कटिलो र अव्यवहारिक ऐन नियम र असहयोगी व्यवहार लादिएको, सरकारी विज्ञापनको समानुपातिक वितरण नभएको तथा स्थानीय रेडियोसम्बन्धी दिगो र स्पष्ट सरकारी नीति नभएको जस्ता समस्याहरू दर्शाइएको थियो। उल्लिखित समस्या तथा बाधाहरूको अन्त्य गर्न त्यही अनुसारका सुभावहरू प्रस्तुत गर्दै एफएम रेडियोसम्बन्धी आवश्यक नीति

निर्माण गर्न तथा रेडियो गतिविधिको अवलोकन तथा मूल्याङ्कन गर्नका लागि रेडियो प्राधिकरणको छुट्टै व्यवस्था गर्नपनि सुझावमा आँल्याइएको थियो । सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घका तर्फबाट यसका अध्यक्ष रघु मैनाली र ब्रोडकास्टिङ एसोसिएसन अफ नेपालका तर्फबाट अध्यक्ष शिवलाल मल्ल र महासचिव विष्णुहरि ढकालको हस्ताक्षरसहितको उक्त ज्ञापनपत्रमा विगतका वर्षहरूदेखि सार्वजनिक भएका बहस र कार्यदलले उठाएका कुराहरूलाई नै पुनः स्मरण गराउन खोजिएको थियो (हेर्नुहोस् अनुसूची ३) ।

उल्लिखित ज्ञापनपत्र बुझाएको दुईमहिना नपुग्दै त्यसै सन्दर्भलाई लिएर श्री ५ को सरकारले २०६१ साउन १४ गते एक निर्णय गरी एफएम नीति सुझाव समिति गठन गर्यो । जसमा भदौ ८ गतेको निर्णयद्वारा समितिमा थप सदस्यहरूको प्रतिनिधित्व गराई यसको स्वरूप विस्तार गरिएको थियो । 'फ्रिक्वेन्सी मोडुलेसन प्रसारण प्रणाली (एफएम रेडियो) को स्थापना एवं व्यवस्थापन सम्बन्धमा व्यवस्थित एवं पारदर्शी नीति तर्जुमा गर्न' भनी गठित उक्त सुझाव समितिको संयोजकमा महेशप्रसाद अधिकारीलाई राखिएको थियो (अधिकारी २०६१) । एफएम रेडियोलाई मात्र समेट्ने गरी यसको प्रसारण सुरु भएपछि गठित यो पहिलो कार्यदल हो । २०५० सालमा गठित कार्की कार्यदलको उद्देश्य एफएम प्रसारणका लागि सर्तहरू निर्धारण गर्नु थियो भने अन्य कार्यदलहरूले समग्र विद्युतीय प्रसारणलाई समेटेका थिए । यद्यपि सबैको केन्द्रविन्दु भने एफएम नै थियो ।

अधिकारी समितिले करिब चार महिनासम्म अध्ययन गरेर २०६१ पुसमा श्री ५ को सरकारसमक्ष आफ्नो प्रतिवेदन बुझाएको थियो । एफएम प्रसारणका सवालमा सुझाव दिन गठित पूर्व समितिका प्रतिवेदनहरूको समेत गहन विश्लेषणगरी यसले सुझाव दिएको थियो । यसमा ती प्रतिवेदनमा उल्लिखित समसामयिक र महत्त्वपूर्ण सुझावहरूसमेतलाई समेटेर एफएम रेडियो नीति २०६१ को मस्यौदा प्रस्ताव गरिएको थियो । यस मस्यौदाको सबभन्दा नवीन र महत्त्वपूर्ण सुझावको रूपमा इजाजतको प्रकार र दस्तुरसम्बन्धी सवाललाई लिन सकिन्छ । इजाजतलाई प्रसारण इजाजत र कार्यक्रम उत्पादन इजाजत भनी छुट्ट्याइएको छ भने प्रसारण इजाजतलाई पनि प्रसारण क्षेत्र (राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय) तथा स्वामित्व (सार्वजनिक प्रसारण सेवा, व्यापारिक प्रसारण सेवा, सामुदायिक प्रसारण सेवा, शैक्षिक प्रसारण सेवा र अन्य) का आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । त्यसैअनुसार प्राथमिकताक्रममा इजाजत शुल्क तथा रोयल्टी प्रस्ताव गरिएको छ । त्यसपछि फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापनलाई पनि महत्त्वसाथ राख्दै राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीयस्तरको प्रसारणका लागि क्रमशः २५, २५ र ५० प्रतिशत फ्रिक्वेन्सी आरक्षण गरिनुपर्ने

उल्लेख छ । त्यस्तै यथेष्ट फ्रिक्वेन्सी प्रयोग भइसकेका क्षेत्रहरू जस्तै काठमाडौं उपत्यका, कास्की, पाल्पा, रूपन्देही, चितवन र मकवानपुर जस्ता जिल्लामा पाँच वर्षसम्मका लागि शैक्षिक र अन्य प्रसारण सेवावाहेक थप इजाजत जारी नगर्न सुभाब दिइएको छ । यदि पाँच वर्ष भित्रमा कुनै अध्ययनबाट ती क्षेत्रमा थप एफएम प्रसारणका लागि इजाजत दिन मिल्ने देखिएमा उक्त अवधिपछि दिन सकिने उल्लेख छ ।

यसका अलावा प्रसारण नियमन कार्य गर्न एउटा स्वशासित तथा सङ्गठित संस्थाको स्थापना गरिनुपर्ने सुभाब दिइएको थियो । यद्यपि स्वशासित संस्थाको प्रकृति र गठन प्रक्रिया कस्तो हुने भन्नेबारे केही स्पष्ट छैन । अन्य सुभाबहरूमा प्रसारण संस्थाहरूमा वैदेशिक लगानीलाई स्वीकार गर्न नहुने, प्रसारण विकास कोषको स्थापना हुनुपर्ने, दूर्गम र पिछडिएका जिल्लाहरूमा स्थापित एफएम रेडियोहरूलाई विशेष सुविधा र सहूलियतको व्यवस्था गरिनुपर्ने आदि थिए । तुलनात्मक हिसाबले भन्ने हो भने एफएम प्रसारणको सवालमा अरू सुभाब प्रतिवेदनको तुलनामा यो मस्यौदा निकै व्यवहारिक र गहन देखिन्छ । यद्यपि यो प्रतिवेदन बुझाइएको एक डेढ महिनापछि (२०६१ माघ १९ मा) देशले ठूलो राजनीतिक उथलपुथल सामना गर्नुपरेका कारण अरू प्रतिवेदनहरू जस्तै यो पनि अलपत्र पर्ने बलियो सम्भावना छ । प्रतिवेदन पेश भएको करिब एघार महिना वितिसकदासम्म पनि एफएमसम्बन्धी नयाँ नीति बन्ने कुनै लक्षण देखिएको छैन ।

यसरी २०५८ सालयताका तीन वर्षमा लगभग एउटै उद्देश्यका लागि पाँचओटा कार्यदलहरू गठन भएका छन् । पाँचमध्ये दुइओटा कार्यदल— कोइराला कार्यदल र अधिकारी कार्यदल २०६१ मा मात्र स्वतन्त्र सञ्चारकर्मीलाई समेटिएको छ । बाँकी तीनओटा कार्यदलमा सञ्चार मन्त्रालय तथा सरकारी संस्थानका प्रतिनिधिलाई मात्र सामेल गराइएको छ । परिणामतः ती कार्यदलले तयार पारेका मस्यौदा तथा सुभाबहरू माथि भनिएभै प्रवर्द्धनकारी भन्दा पनि नियन्त्रणकारी देखिन्छन् । सबै सरोकारवालाहरूको सहभागिताविना गठित कार्यदलका सुभाबहरू एक पक्षीयरूपमा अर्थात् सरकारका लागिमात्र सजिलो हुनेगरी आउनु अनौठो पनि होइन । यसका विपरीत स्वतन्त्र सञ्चारकर्मी तथा सरोकारवालाहरूको सहभागितासहित गठित कार्यदलका सुभाबहरू भने तुलनात्मक रूपले बढी व्यावहारिक देखिन्छन् । कोइराला कार्यदल होस् वा अधिकारी कार्यदल २०६१, तिनका सुभाबहरूमा प्रसारणका सवालमा देखिएका सबै पक्षका व्यावहारिक चुनौतीलाई समेट्न खोजिएको माथिको चर्चाबाट पनि स्पष्ट हुन्छ । यस मामिलामा अधिकारी कार्यदल २०६१ का सुभाबहरू अझ स्पष्ट छन् । सबै प्रसारक सङ्घ

सङ्गठनका प्रतिनिधिहरू समावेश गराइएको कारण यस्तो हुन सकेकोमा दुईमत हुन सक्दैन । यद्यपि यसमा पनि प्रसारक सङ्घ सङ्गठनका प्रतिनिधिबाहेक एफएम रेडियोसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने समाजका अरू वर्गलाई समेटिएको देखिँदैन ।

लगभग उही उद्देश्यका लागि पाँच पाँचओटा कार्यदल बनेपनि एउटा प्रतिवेदन पनि कार्यान्वयन हुन नसक्नुको मूल कारण राजनीतिक अस्थिरता हो भन्ने मत भारतदत्त कोइरालाको छ । अधिल्लो सरकारले गरेका काम कारवाहीहरूबारे जानकारी लिने चासो पछिल्ला सरकारलाई नहुने तथा 'मुखले भए पनि अरूले भन्दा नयाँ काम गरेर देखाउनु पर्ने' प्रवृत्तिका कारण पुराना सबै प्रतिवेदन दराजमा थन्किएका पुगेको कोइरालाको धारणा छ । आफू कार्यदलमा बस्नुपरेको तथा प्रतिवेदन थन्किएको प्रसङ्ग सम्झँदै कोइराला भन्छन्- "रमेशनाथ पाण्डे सञ्चारमन्त्री भएपछि प्रसारण क्षेत्रलाई व्यवस्थित बनाउन नयाँ काम गर्न चाहन्छु सहयोग गर्नु पर्‍यो भने । उनले प्रतिबद्धता जनाएकाले साँच्चै केही हुन्छ कि ? भनेर कार्यदलमा बसेर सुझाव दिइयो तर उनी सरकारबाट हटेपछि आफूले बुझाएको प्रतिवेदन पनि त्यतिकै थन्किए पग्यो । अर्को सरकार आयो फेरि अर्कै कार्यदल गठन गर्‍यो र उही सुझाव लिने काम मात्र भयो" १४

यी प्रसङ्गरूपले जनताको आवाजप्रति सरकारी उदासीनताको प्रस्ट झलक दिन्छन् । अर्थात् जन दबावलाई पन्छाउन सुझाव कार्यदल गठन गरिएपनि त्यसको कार्यान्वयन तर्फ सरकारी तवरबाट कुनै सुनुवाई नहुने प्रवृत्तिमा कमी आएको देखिँदैन । आखिर के के न गर्ने जस्तो गरी जति हो हल्लाका साथ सुझाव कार्यदलहरू गठन गरी प्रतिवेदन लिएपनि व्यवहारमा भने माखो मरेको छैन, ती सबै 'हात्ति आयो हात्ति आयो फुस्सा !' साबित भएका छन् ।

प्रसारण स्वतन्त्रतामा तगारा, सङ्घर्ष र उपलब्धि

२०५२ सालमा एफएम काठमाडौँ सुरु भएयता ३-४ वर्षसम्म एफएम रेडियोले भाषा संस्कृति तहसनहस बनाउने भयो, राष्ट्रियता खतरामा पर्‍यो, समाज विगाऱ्यो भन्ने शङ्का-उपशङ्का र आरोप-प्रत्यारोपले अखबारका पाना भरिन्थे । चिया पसलहरूमा यसै कुरालाई लिएर गरमागरम बहस हुन्थ्यो । एफएम प्रसारणले झन्डै एकदशक बिताउन लाग्दा भने ती आरोपहरूमा पूर्णविराम नलागेपनि धेरै कम भएको छ । एफएम रेडियोको विस्तारसँगै यसका सकारात्मक पक्षमा बहस केन्द्रित हुन थालेको आभाष हुन्छ । कुना कन्दराका जनताको

१४ २०६२ जेठ ११ गते गरिएको कुराकानीकै आधारमा ।

सुसूचित हुन पाउने हकको सम्मान भएको, जनताहरू जागरूक भएका, किसानको हलोमा पनि रेडियो भुण्डिएको (अन्तपूर्ण पोष्ट २०६१), गाउँमा कटुवाल प्रथाको अन्त्य भएको (लामिछाने २०६१), कमैया जस्ता पिछडिएका वर्गहरूको आवाज पनि रेडियोले बोलेका (निर्मला आचार्य २०६१, आचार्य २०६१, विष्णु शर्मा २०६१), आफ्नो देश छाडी परदेशमा शरणार्थी भई बस्न बाध्य भुटानी शरणार्थीका घाउमा पनि मलम लगाउन सफल (पौडेल २०६०) आदि समाचार र अभिव्यक्तिले अखबारका पाना भरिन थालेका छन्। समग्रमा भन्दा एफएम रेडियो सबैका लागि सूचनाको तिर्खा मेट्ने साधन भएको आशय देशका कुना कुनाबाट व्यक्त हुन थालेका छन्। एफएम समाजका लागि घातक छ भन्दै यसलाई निरन्तरता दिनुहुन्न भन्ने पक्षका आवाजहरू धूमिल हुँदै गएका छन्। एफएम अहिले कतिपय नेपालीको 'जीवनशैली' बनेको छ (गिरी २०५९)।

यसबाट के देखिन्छ भने सूचनाको प्रवाह गर्ने कार्यका साथै समुदायको आवाज मुखरित गर्ने काममा एफएम रेडियो निकै प्रभावकारी साबित हुँदै गइरहेका छन्। एफएमबाट प्रसारण हुने समाचार र सूचनामूलक कार्यक्रमको ठूलो भूमिका छ। एफएम रेडियोबाट बच्ने समाचार लोकप्रिय हुनुका साथै नेपालमा रेडियो पत्रकारिताले गति लिन थालेको छ (लुईटेल २०६१)। एफएमबाट प्रसारित समाचार श्रोतामाझ लोकप्रिय हुँदै गएपनि ऐन र कानूनको हवाला दिँदै यसलाई निरुत्साहन गर्न बेलाबेलामा अवरोध हाल्ने गरिएको छ।

रेडियो सगरमाथा र कान्तिपुर एफएमले २०५५ सालतिर देखि नै विभिन्न नाममा समाचार प्रसारण सुरु गरेका थिए।^{१५} त्यति बेलैदेखि समाचार प्रसारण गर्ने कार्य नियमविपरीत भएको र यस्तो नियम उल्लङ्घन गर्नेलाई कारबाही गर्नुपर्ने आवाज यदाकदा उठ्न थालिसकेका थिए (गोरखापत्र २०५६)। त्यस्तै समाचार प्रसारणमा व्यवधान पुऱ्याउने अथवा नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले श्री ५ को सरकारले पनि बेला बेलामा एफएम रेडियोका नाममा निर्देशनहरू जारी गरेको पाइन्छ। श्री ५ को सरकार सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले २०५७ साल माघ २ गते एफएम रेडियोहरूका नाममा जारी गरेको चार बुँदे निर्देशन एफएम रेडियोका समाचार तथा समाचारमूलक कार्यक्रममाथि अवरोध हाल्ने पहिलो सरकारी प्रयास थियो। त्यस्तै २०५८ साल मङ्सिरदेखि २०५९ साल भदौसम्म लगाइएको नौ महिने सङ्कटकालमा पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा एफएम

^{१५} रेडियो सगरमाथाको समाचार प्रसारणबारे थप जानकारीका लागि अध्याय ६ र कान्तिपुर एफएममा समाचार प्रसारणको स्थितिबारे अध्याय ७ हेर्नुहोस्।

रेडियोका समाचार वा समाचारमूलक कार्यक्रमहरू प्रभावित भए। २०६१ माघ १९ को राजनीतिक घटना पछि त भन्नु सङ्घटकाल घोषणाको साथै पत्रपत्रिका तथा रेडियो टेलिभिजनका नाममासमेत समाचार तथा अन्य कार्यक्रमहरूलाई नियन्त्रण गर्ने गरी छुट्टा छुट्टै निर्देशनहरू आएका पाइन्छन् (हेर्नुहोस् अध्याय ४)।

अवैधानिक निर्देशन र सर्वोच्चको फैसला

२०५७ साल पुस १८ गते मन्त्रपरिषदले गरेको निर्णय बमोजिम सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले २०५७ माघ २ गते एफएम रेडियोका नाममा चारबुँदे निर्देशन जारी गर्‍यो (हेर्नुहोस् बक्स नं. ३.४)^{१६} त्यति बेला सूचना तथा सञ्चारमन्त्रीमा जयप्रकाश गुप्ता (नेपाली काङ्ग्रेस) बहाल थिए। त्यस समयमा प्रसारणमा रहेका ११ ओटा एफएम रेडियोहरूका नाममा सो निर्देशन जारी गरिएको थियो। निर्देशनका चार बुँदामध्ये बुँदा 'क' मा एफएम रेडियोको सञ्चालन बोर्डमा मन्त्रालयको एकजना प्रतिनिधि हुनुपर्ने जनाउँदै सो प्रतिनिधिलाई रेडियोको कार्यक्रम सेन्सर गर्न पाउने असीमित अधिकारको व्यवस्था गरिएको थियो। सोहीअनुरूप एफएम स्टेसनमा मन्त्रालयले आफ्ना प्रतिनिधि पनि तोक्न थालेको थियो (हेर्नुहोस् तस्वीर ३.३)। बुँदा 'ख' ले इजाजतपत्रमा उल्लिखित सूचनामूलक कार्यक्रमको व्याख्या गर्दै त्यसभन्दा बाहिर नजान निर्देशन दिएको थियो भने बुँदा 'ग' मा एफएमले आफ्नै स्रोतका आधारमा समाचार प्रसारण गर्न नपाउने उल्लेख गर्दै स्वतन्त्र समाचार प्रसारणमा असीमित बन्देज लगाउन खोजेको थियो। बुँदा 'घ' मा भने सरकारलाई बुझाउने रोयल्टीवापतको रकम बुझाउने समयसम्बन्धी संशोधित व्यवस्थासहितको निर्देशन थियो।

यस निर्देशनमा उल्लिखित तीन ओटा बुँदाहरू (बुँदा घ बाहेक) नेपाल अधिराज्यको संविधान तथा राष्ट्रिय प्रसारण ऐनले प्रत्याभूत गरेको वैयक्तिक हक, स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष प्रसारणको भावना र मर्ममा सीधै प्रहार गर्ने खालको थियो। त्यसै कारण पनि यो निर्देशन जारी भएलगत्तै समाजका विभिन्न तप्काबाट व्यापक विरोध र आलोचनाहरू हुन थाले, अखबारका पानाहरू भरिए र यससम्बन्धी छलफल र बहसले तीव्रता पायो। कसैले यसलाई सञ्चारमाध्यममा अड्कुश लगाउने प्रयासका रूपमा लिए (पोखरापत्र २०५७) भने कसैले यो कदमलाई पञ्चायतकालमा अञ्चल प्रशासकहरूलाई प्रेसको नियन्त्रण गर्न प्रयोग गरेजस्तै स्थिति

^{१६} सञ्चार मन्त्रालयले सार्वजनिक रूपमा २०५७ माघ २ गते निर्देशन जारी गरे पनि एफएम रेडियोहरूलाई भने २०५७ पुस २८ गते नै परिपत्र गरिएको थियो।

पुनरावृत्ति भएको ठान्दै त्यो भन्दा अप्रजातान्त्रिक कदम अरू केही हुन नसक्ने बताए (एमालेका सांसद रघुजी पन्तलाई उद्धृत गर्दै नेपाली टाइम्स सन् २००१)। पत्रकार विनयकुमार कसजुले त प्रजातन्त्रकै हत्या गर्न उद्यत भएको र त्यसै सिलसिलाको पहिलो कडीको रूपमा प्रेसको घाँटी निमोठ्न खोजेको बताए (कसजू २०५७)।

बक्स नं. ३.४: सञ्चार मन्त्रालयले २०५७ माघ २ मा जारी गरेको निर्देशनमा उल्लिखित बुँदाहरू

- क) प्रसारण हुने कार्यक्रम निर्धारण गर्न प्रसारण संस्था सञ्चालन गर्न इजाजत प्राप्त संस्थाको सञ्चालक अध्यक्षको संयोजकत्वमा मन्त्रालयको समेत प्रतिनिधित्व रहने गरी बढीमा तीनजनाको बोर्ड राख्ने। उक्त बोर्डको बैठक बस्न मन्त्रालयको प्रतिनिधिको उपस्थिति अनिवार्य हुने र मन्त्रालयको प्रतिनिधिको सहमति नभएको कार्यक्रम प्रसारण गर्न नपाइने। उपरोक्त बमोजिम गरी प्रसारण गरिने कार्यक्रमको विवरण कम्तीमा हप्ता दिन अगाडि सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमा पेश गर्नुपर्नेछ, यस्तो कुनै कार्यक्रम प्रसारणमा मन्त्रालयले रोक लगाउन आवश्यक देखेमा सो गर्न सक्नेछ।
- ख) इजाजतपत्रमा तोकिएको सूचनामूलक कार्यक्रमको हकमा सूचनामूलक कार्यक्रम भन्नाले 'शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, उद्योग, वाणिज्य, पर्यटन, प्रविधि, परिवार नियोजन, वन र विज्ञान तथा वातावरणसम्बन्धी क्षेत्रमा विकासमूलक, उत्पादनमूलक एवं जनउपयोगी सूचनाहरू प्रसारण गर्ने साथै सीप विकास गर्ने, स्वरोजगार सिर्जना गर्ने र राष्ट्रको उत्पादकत्व बढाउने प्रकृतिका कार्यक्रमहरू' मात्र प्रसारण गर्न पाइनेछ।
- ग) राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भए/गरेका महत्त्वपूर्ण गतिविधिहरू प्रसारण गर्नुपर्दा प्रसारण अवधिभित्र कुनै निश्चित समयको कटान गरी वा नगरी आफैले समाचार सङ्कलन गरी आफ्नै स्रोतका आधारमा प्रसारण गर्न पाइनेछैन। तर यस सन्दर्भमा श्री ५ को सरकारका अधिकारिक समाचार स्रोत एवं श्री ५ को सरकारका स्वामित्वमा रहेका प्रसारण माध्यमको समाचार स्रोत निकायहरूबाट प्राप्त समाचार सामग्री प्रसारण गर्न पाउने। प्रसारण संस्थाहरूले Second Hand Information (विभिन्न सञ्चारमाध्यमहरूका सामग्री उद्धृत वा साभार गर्दा) प्रयोग गरी प्रसारण गर्दा त्यसको सत्यताको यकिन गरी र सर्वमान्य आचारविधिको परिधिमा रही मात्र प्रसारण गर्न पाइनेछ। साथै,
- घ) राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली, २०५२ को नियम ११(१) बमोजिम श्री ५ को सरकारलाई बुझाउनुपर्ने रोयल्टीवापतको रकम प्रत्येक आषाढ मसान्तसम्म संस्थाले गरेको कुल आमदानीको विवरणसहित आर्थिक वर्ष समाप्त भएको ३५ दिनभित्र बुझाउनुपर्नेछ। आर्थिक वर्ष समाप्त भएको ६ महिनाभित्र लेखापरीक्षणको प्रतिवेदन मन्त्रालयमा पेश गर्नुपर्ने संशोधित व्यवस्था गरिएको छ।

स्रोत: मैनाली (२०५९ग: ५३-५५)।

सामुदायिक रेडियो विस्तारको अभियानमा जुटेका रघु मैनालीले “मन्त्रालयको यो दुस्साहसले नागरिक तथा सामाजिक चेतना र विवेकको ठाडो अपमान गरेको

१२८ • रेडियो पत्रकारिता: एफएममा समाचार र संवाद

र प्रजातन्त्रको खिल्ली उडाएको” जनाए (मैनाली २०५७)। पत्रकार मोहन मैनाली (२०५७) ले यसलाई ‘पञ्चायत सुहाउँदो निर्देशन’ भन्दै “यसले निजी

२५

को ५ को सचकार
सूचना तथा संचार मन्त्रालय
(. फ्रिक्वेन्सी शाखा)

सूचना नं. २-२०१२०
२-२०७२८
२-२२२२६६

सिंहदरवार, काठमाडौं ।

मान्य पत्र संख्या र मिति:-
संख्या:- फ्रि.बं.०५/१८ विविध ६ च.नं. ७५४ मिति. ०५/१०/१९

२०५७

विषय:- मन्त्रालयको प्रतिनिधि तोकिएको बारे ।

श्री मणिराम ओझाज्यू
कानून अधिकृत
सूचना तथा संचार मन्त्रालय

उपरोक्त विषयमा मिति २०५७/१०/१८ को मन्त्रीस्तरीय निर्णय बमोजिम तपाईंलाई यस मन्त्रालयको प्रतिनिधित्व गर्न गरी नेपाल बातावरण पत्रकार समूह (रेडियो सगरमाथा) बखुपडोल, ललितपुर को कार्यक्रम छनोट बोर्डमा प्रतिनिधि तोकिएको व्यहोरा निर्णयानुसार अनुरोध गर्दछु ।

संलग्न कागजात

१. नेपाल बातावरण पत्रकार समूह (रेडियो सगरमाथा) को इजाजतपत्रको प्रतिलिपी ।
२. मिति २०५७/११/८ को निर्णय बमोजिम जारी निर्देशहरूको प्रतिलिपी ।

बोधार्थ तथा क्रियार्थः
नेपाल बातावरण पत्रकार समूह (रेडियो सगरमाथा),
बखुपडोल ललितपुर

यस मन्त्रालयको मिति २०५७/११/८ को निर्देशनको बुँदा (क) बमोजिम यस मन्त्रालयको प्रतिनिधि सलितको बोर्ड गठन गरी यस मन्त्रालयलाई जानकारी दिनुहुन ।

२०५७/१०/१८

तस्विर ३.३: रेडियो सगरमाथाको कार्यक्रम छनोट बोर्डमा बस्न सञ्चार मन्त्रालयले आग्रह गरेको पत्र (सौजन्य: रेडियो सगरमाथा) ।

क्षेत्रको रेडियो स्टेसनलाई स्वतन्त्र अस्तित्व भएको ऐन नियमअन्तर्गत सञ्चालन हुने सञ्चारमाध्यम होइन सरकारी कर्मचारीका तजविजमा चलने मन्त्रालयको एउटा शाखा बनाउन खोजेको” बताए । त्यस्तै मानव अधिकारवादी नेता मल्ल के सुन्दरले पनि उक्त कदमलाई संविधान प्रदत्त निर्बाध सूचना प्रवाहको नागरिक अधिकार कुण्ठित पार्ने सरकारी प्रयासका रूपमा ल्दै “सिङ्गे प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको मर्ममाथि बलात् आक्रमण” भएको बताएका थिए (मल्ल २०५७) ।

सञ्चारमाध्यममा मात्र होइन यो विषयले प्रतिनिधि सभाको पनि ध्यानाकर्षण गरेको थियो । सञ्चार मन्त्रालयले निर्देशन जारी गरेको पर्सिपल्टै अर्थात् माघ ४ गते नै प्रतिनिधि सभा विकास समितिको बैठक बसी सो निर्देशन जारी गर्नुपर्ने कारणबारे स्पष्टीकरण दिनका लागि माघ ११ गतेको बैठकमा उपस्थित हुन तत्कालीन सञ्चारमन्त्री

जयप्रकाश गुप्ता र सञ्चार सचिव श्रीराम पौडेललाई आमन्त्रण गरेको थियो (नेपाल समाचारपत्र २०५७) । तर सञ्चारमन्त्री गुप्ता बैठकमा उपस्थित भएनन् भने सञ्चार सचिव श्रीराम पौडेलले श्री ५ को सरकारले एफएम माथि 'सेन्सरशीप' गर्न नभई एफएमहरूबाट नेपाली संस्कृतिलाई नै असर पर्ने खालका सामग्री प्रसारण भएकाले अन्य कार्यक्रम प्रसारण गर्न मात्र पूर्व स्वीकृति लिनुपर्ने जनाउँदै निर्देशनको बचाउ गरेका थिए (हिमालय टाइम्स २०५७) । बैठकपछि समितिले गरेको निर्णयअनुसार एफएम रेडियोहरूलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले कुनै किसिमको कारवाही नगर्न निर्देशन दिइएको थियो । यसै घटनाको विरोध गर्दै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्थाले पनि विज्ञप्तिहरू जारी गरेका थिए । २०५७ माघ १२ गते मानवअधिकार तथा प्रजातान्त्रिक अध्ययन केन्द्र (सेहुर्डेस) ले आयोजना गरेको यसैसम्बन्धी एक कार्यक्रमपछि विज्ञप्ति जारी गर्दै "निजी एफएम स्टेसनहरूले प्रसारण गर्ने गरेको समाचारमाथि रोक लगाएर सरकारले प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको दायरा खुम्च्याएको" जनाएको थियो (कान्तिपुर २०५७क) । त्यस्तै फ्रान्सको पेरिसस्थित पत्रकारहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन रिपोर्टर्स सान्स फ्रन्टियर्स (रिपोर्टर्स विदाउट बोर्डर्स) ले एउटा पत्रकार सम्मेलन गरेर सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको उक्त कदमको विरोध जनाएको थियो । सञ्चारमन्त्रीको नाममा पत्र लेख्दै उक्त सङ्गठनले आफूले यसलाई पछाडि फर्कने नकारात्मक कदमको रूपमा हेरेको र यो नेपाली जनतालाई स्वतन्त्र (निष्पक्ष) समाचारबाट वञ्चित गराई प्रेस स्वतन्त्रलाई कुण्ठित गराउने कदमको रूपमा लिएको बताएको थियो (द काठमाण्डू पोष्ट सन् २००९सी) ।

सरकारको विरोध त्यतिमै मात्र सीमित रहेन । उक्त निर्देशन तथा सर्त गैर संवैधानिक भएकोले बदर घोषित गर्न माग गर्दै अधिवक्ताद्वय माधवकुमार बस्नेत र सुदीप पौडेलद्वारा संयुक्त रूपमा सर्वोच्च अदालतमा माघ १३ गते रिट दायर गरिएको थियो (कान्तिपुर २०५७ख) ।^{१७} माघ २७ गते उक्त रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतले विपक्षी सञ्चार मन्त्रालयका नाउँमा कारण देखाउ आदेश जारी गर्‍यो । साथै मन्त्रालयबाट लिखित जवाफका लागि म्याद जारी गर्ने र जवाफ प्राप्त हुनासाथ सार्वजनिक सरोकारको विषय भएकाले अग्राधिकार दिई

^{१७} प्रसारण स्वतन्त्रताको सवाललाई लिएर सर्वोच्चमा दर्ता गरिएको यो रिट निवेदन निर्देशनको बुँदा क, ख र ग (हेर्नुहोस् बक्स नं. ४) विरुद्ध लक्षित थियो । बुँदा 'घ' का बारेमा भने रिटमा केही बोलिएको थिएन तसर्थ सर्वोच्चको फैसला पनि यिनै तीन बुँदामा केन्द्रित थियो । एफएममाथि लगाइएको रोयल्टीसम्बन्धमा भने माथि चर्चा गरिए भैं त्यस अघि नै पत्रकार रघु मैनालीले सर्वोच्च अदालतमा नै रिट दायर गरेका थिए । त्यति बेला सो रिट पनि अदालतमा विचाराधीन अवस्थामै थियो ।

पेश गर्न पनि उक्त आदेशमा जनाइएको थियो (कान्तिपुर २०५७ग)। यो विषयमा सर्वोच्च अदालतले २०५८ साउन ११ गते फैसला गर्दै सरकारको उक्त निर्देशिका गैरकानूनी भएको ठहर गर्‍यो। सर्वोच्च अदालतका तीनजना न्यायधीशहरू— लक्ष्मणप्रसाद अर्याल, केदारनाथ उपाध्याय र टोपबहादुर सिंह सहितको पूर्ण इजलासले सो फैसला गरेको थियो। सर्वोच्चको फैसलामा मन्त्रालयको निर्देशन संविधानको धारा १२(२) ले सवै नागरिकलाई प्रदान गरेको विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा धारा १६ ले प्रदान गरेको सूचनाको हकसम्बन्धी संवैधानिक प्रत्याभूतिको खिलाफमा गएको आशय व्यक्त गरिएको छ। साथै राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ को दफा ७ मा उल्लिखित प्रावधानभन्दा बाहिर गएर “मन्त्रालयको प्रतिनिधि वा मन्त्रालयले अनियन्त्रित एवं स्वेच्छाचारी रूपमा जुनसुकै कार्यक्रम प्रसारण गर्न रोक लगाउन सक्ने गरी तोकिएको सर्त मनासिव तथा सामान्य विवेकसम्मत नभएको” पनि फैसलामा उल्लेख छ।

समाचार प्रसारणसँग सम्बन्धित सर्त (निर्देशन) का सम्बन्धमा फैसला सुनाउँदै अदालत भन्छ—

यस सर्तले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा भए/गरेका महत्त्वपूर्ण गतिविधिहरू प्रसारण गर्ने संस्थाहरूले आफैँले समाचार सङ्कलन गरी प्रसारण गर्न रोक लगाई त्यस्ता समाचारहरू सरकारी स्वामित्वमा रहेका प्रसारण संस्था वा सरकारका आधिकारिक समाचार स्रोतहरूबाट प्राप्त गरेर मात्र प्रसारण गर्न सक्ने गरी समाचार सङ्कलन र प्रसारणमा सरकारी एकाधिकार कायम गर्न खोजेको स्पष्टतः देखिन आयो। कार्यक्रम प्रसारणमा कायम गर्न खाजिएको यस प्रकारको एकाधिकारले अन्ततः सार्वजनिक महत्त्वको विषयमा स्वतन्त्र एवं निष्पक्षरूपमा जानकारी पाउने नागरिकको हक एवं विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतामा नै बन्देज लाग्न जाने देखिन्छ (मैनाली २०५९ग: ५०)।

विपक्षी सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले समाचार प्रसारणसम्बन्धी निर्देशनका सम्बन्धमा उचित किसिमले नियन्त्रण गरेको जिकिर गरेको थियो। उक्त सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतको राय थियो—

संविधान तथा कानूनद्वारा सुनिश्चित विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई संविधानको प्रस्तावनामा उल्लिखित प्रजातान्त्रिक शासन पद्धति र कानूनी राज्यको अवधारण तथा सूचनाको प्रवाह निर्बाध रूपले प्रसारण गराउने ऐनको प्रस्तावनामा उल्लिखित उद्देश्य विपरीत सरकारी आधिपत्य रहने गरी तोकिएको सर्तबाट स्वतन्त्रतापूर्वक उपभोग गर्न पाउने विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतामा उचित किसिमले नियन्त्रण गरेको भन्ने मिल्ने अवस्था देखिएन (मैनाली २०५९ग: ५१)।

यसरी जनताको संवैधानिक हकको संरक्षण गर्ने गरी एफएम रेडियोहरूमाथि सञ्चार मन्त्रालयले लगाउन खोजेको सेन्सरशीपलाई सर्वोच्च अदालतले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर घोषित गरिदियो।^{१६} साथै सर्वैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा यस फैसलाले संविधान प्रदत्त नागरिकको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा सूचनाको हक जुनसुकै माध्यमबाट पनि उपभोग गर्न सक्छन् र प्रेसलाई संविधानको धारा १३ ले ग्यारेण्टी गरेको स्वतन्त्रता रेडियोको हकमा पनि उत्तिकै लागू हुन्छ भन्ने मान्यता स्थापित गरिदियो। त्यसैले आम बुद्धिजीवी, नागरिक समाज र मिडियाले यसलाई 'प्रसारण स्वतन्त्रताको पक्षमा ऐतिहासिक फैसला' भन्दै भव्य स्वागत गरे (खबर २०५९, रेडियो २०५८घ, लुईटेल २०५९क)।

सर्वोच्चको यस फैसलापश्चात् रोकिएका आफ्ना समाचारलाई एफएम रेडियोहरूले धमाधम सुरु गरे। सो फैसलाले समाचार प्रसारण नगर्नु भनि इजाजतपत्र दिँदा थोपरिएको सर्तका बाबजुद 'अवैधानिक' तवरले समाचार प्रसारण गर्दै आएको रेडियो सगरमाथा जस्तो स्टेसनको क्रियाकलापलाई 'वैधानिकता' दियो। अर्कातिर फैसलापश्चात् रेडियोका लगानीकर्ताहरूलाई पनि निर्धक्क भएर समाचार तथा समाचारमूलक कार्यक्रममा लगानी गर्न उत्प्रेरित गर्ने वातावरण बन्न पुग्यो। प्रत्युष वन्त (सन् २००४) का शब्दमा भन्ने हो भने आइन्दा कुनै पनि स्टेसनले अवैधानिक सरकारी निर्देशनलाई देखाएर स्वतन्त्र र राम्रो समाचार तथा समाचारमूलक कार्यक्रम उत्पादनका लागि समाचार शाखामा लगानी गर्न नसकेको भन्दै उम्कने बाटो बन्द भयो।

२०५८ को सङ्कटकाल

युद्धरत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) ले २०५८ मङ्सिर ८ गते चारमहिना अधिदेखि जारी पहिलो युद्धविराम भङ्ग गरी शाही नेपाली सेनाको दाङस्थित व्यारेकमा ठूलो आक्रमण गर्‍यो। त्यसलगत्तै मङ्सिर १० मा सोलुखुम्बु जिल्लाको सल्लेरीस्थित सेनाको व्यारेकमा पनि आक्रमण गर्‍यो। त्यसपछि शेरबहादुर देउवाको नेतृत्वमा रहेको तत्कालीन सरकारले सुरक्षा खतरा बढेको कारणसहित मङ्सिर ११ गते संविधानको धारा ११५ बमोजिम नेपाल अधिराज्यभरि सङ्कटकालीन स्थितिको घोषणा गरेको थियो। साथै सरकारले विध्वंसात्मक एवं आतङ्ककारी गतिविधिलाई प्रेरित गर्ने उद्देश्य वा अभिप्रायले कुनै पाठ्यसामग्री तथा श्रव्यदृश्य सामग्री प्रकाशन, प्रसारण नगर्न नगराउन पत्रकार एवं सञ्चारकर्मीलाई निर्देशन दियो।

^{१६} सर्वोच्च अदालतले गरेको फैसलाको पूर्ण पाठका लागि मैनाली (२०५९ग: ३३-५२) हेनुहोस्।

अर्कातिर सोही दिन आतङ्ककारी तथा विध्वंसात्मक कार्य (नियन्त्रण तथा सजायँ) अध्यादेश २०५८ पनि जारी गर्‍यो (योगी र घिमिरे सन् २००२: २२, वन्त सन् २००५ए) । २०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्बहाली भएपछि पहिलोपटक नेपालमा जारी भएको यो सङ्कटकालले समग्र नेपाली मिडियालाई नै केही समय अन्त्योल र असमञ्जसमा पारेको थियो । सङ्कटकालपछि जनताका कतिपय मौलिक हकहरू निलम्बित भएका थिए ।

आतङ्ककारी तथा विध्वंसात्मक कार्य (नियन्त्रण तथा सजायँ) अध्यादेश २०५८ ले नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) मात्र होइन त्यसका क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने सबैलाई आतङ्ककारी वा त्यसको मतियारको व्यापक परिभाषाभित्र पारेको थियो । अध्यादेशको दफा २(१) अनुसार “आतङ्ककारी तथा विध्वंसात्मक कार्यमा संलग्न व्यक्ति वा समूहलाई कुनै सूचना दिने वा सूचना दिन सहयोग पुऱ्याउने वा आतङ्ककारी तथा विध्वंसात्मक कार्यमा संलग्न व्यक्ति वा समूहको सूचना प्रवाह गर्ने वा प्रकाशन गर्ने वा वितरण गर्ने व्यक्ति” समेतलाई आतङ्ककारीको मतियारको रूपमा परिभाषित गरियो । साथै आतङ्ककारी तथा विध्वंसात्मक गतिविधि नियन्त्रण गर्ने नाउँमा त्यस्तो व्यक्ति वा संस्था विरुद्ध कारवाही गर्न विधेयकले सरकारलाई असीमित अधिकार पनि प्रदान गरेको थियो (वन्त सन् २००५, विष्ट २०६०: १६-१७) ।

सङ्कटकाल घोषणा भएको भोलिपल्ट अर्थात् मङ्सिर १२ गते शाही नेपाली जङ्गी अड्डाले पनि छुट्टै सूचना जारी गर्‍यो । उक्त सूचनामा सेनासम्बन्धी समाचारहरू प्रकाशन तथा प्रसारण गर्नु पर्दा सो विभागबाट पुष्टि गराउनु पर्ने जनाइएको थियो (विष्ट २०६०: १७) । यो स्वतन्त्र प्रेसको अवधारणा माथि प्रहार गर्ने अर्को कदम थियो ।

२०५८ साल मङ्सिर १३ गते तत्कालीन सञ्चार मन्त्रालयद्वारा प्रकाशन वा प्रसारण गर्न हुने र नहुने विभिन्न बुँदासहित निर्देशिका जारी गरियो (हेर्नुहोस् बक्स नं. ३.५) । उक्त निर्देशिकामा धेरैजसो प्रकाशन/प्रसारण गर्न नहुनेअन्तर्गत नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, प्रसारण निर्देशिका २०५५ तथा राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ मै उल्लिखित कुराहरू समेटिएका देखिन्छन् । यसबाहेक सुरक्षा फौज, राष्ट्रसेवक कर्मचारी तथा ‘आतङ्ककारी’ को मनोबलको विषयका बुँदाहरू (जस्तो बुँदा भ्र र ज) भने आतङ्कवाद नियन्त्रणका नाममा थपिएको देखिन्छ । प्रसारण गर्न हुने भनि तोकिएका बुँदाहरूअन्तर्गत माओवादीको ‘आतङ्ककारी’ गतिविधि उदाङ्गो पार्ने तथा सुरक्षा फौजको उपलब्धिसम्बन्धी बाहेकका सामग्रीहरूको प्रसारणमा भने श्री ५ को सरकार र सरकारी माध्यमजस्ता

स्रोतका आधारमा मात्र समाचार प्रसारण गर्न सक्ने बाध्यता सिर्जना गरिएको छ। सङ्घटकालीन अवस्थाको अन्त्योलका बीच आएको यो निर्देशिकाले वातावरणलाई सहज बनाउनेभन्दा पनि सञ्चारमाध्यममा पुरै नियन्त्रण गर्न खोजेर वातावरण जटिल बनाउने कार्य गर्‍यो।

बक्स नं. ३.५: २०५८ साल मङ्सिर १३ गते सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले जारी गरेको प्रकाशन-प्रसारणसम्बन्धी निर्देशिका

प्रकाशन/प्रसारण गर्न नहुने

- (क) श्री ५ महाराजाधिराज वा राजपरिवारप्रति घृणा वा निरादर गराउने वा अपहेलना वा द्वेष बढाउने वा श्री ५ को प्रतिष्ठामा आँच आउने।
- (ख) नेपाल अधिराज्यको सार्वभौमसत्ता र अखण्डतामा आँच आउने।
- (ग) नेपाल अधिराज्यको सुरक्षा, शान्ति र व्यवस्थामा खलल पर्न जाने।
- (घ) विभिन्न जात, जाति, धर्म, वर्ग, क्षेत्र, सम्प्रदायका मानिसहरूबीच वैमनस्य गर्ने तथा साम्प्रदायिक दुर्भावना फैलाउने।
- (ङ) सर्वसाधारण जनताको सदाचार, नैतिकता र सामाजिक मर्यादामा आघात पर्न जाने।
- (च) नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को प्रतिकूल हुने समाचारहरू।
- (छ) बहुदलीय प्रजातन्त्रको मूलभूत मान्यतामा आँच आउने समाचारहरू।
- (ज) राष्ट्रिय अस्मितामा आँच आउने, सामाजिक विखण्डन ल्याउने, आतङ्क र त्रासदी फैलाउने।
- (झ) शाही नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र निजामति राष्ट्रसेवकप्रति दुर्भावना फैलाउने, मनोबल गिराउने र उनीहरूको छविमा आँच आउने समाचारहरू।
- (ञ) माओवादी आतङ्ककारी व्यक्ति, समूहलाई प्रश्रय पुग्ने किसिमको एवं उनीहरूको मनोबल बढ्ने प्रकृतिका समाचारहरू।
- (ट) निर्वाचित सरकारलाई हिंसात्मक शक्ति प्रयोग हटाउने उद्देश्यलाई सामग्रीहरू।
- (ठ) जनमानसमा अस्वाभाविक भय तथा आतङ्क पैदा गर्ने प्रकृतिका सामग्रीहरू।
- (ड) कुनै पनि जाति, भाषा, धर्म र संस्कृतिलाई अपव्याख्या, अवहेलना, अपमानित तथा अवमूल्यन गर्ने सामग्रीहरू। प्रकाशन/प्रसारण गर्न हुने।
- क. माओवादी 'आतङ्ककारी'को आपराधिक गतिविधिलाई उदाङ्गो पार्ने समाचार दिने। तर, मनोबल नबढ्नेतर्फ सावधान रहने।
- ख. शाही नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र राष्ट्र सेवकहरूको वीरतापूर्ण काम र प्राप्त उपलब्धिसम्बन्धी समाचारहरू।
- ग. श्री ५ को सरकार, सरकारी माध्यमहरूबाट प्राप्त आधिकारिक समाचारहरू।

स्रोत: योगी र घिमिरे (सन् २००२: ३६), विष्ट (२०६०: १८-१९)

यसरी सङ्घटकालीन आदेशले मौलिक हकहरू निलम्बित गर्ने, आतङ्ककारी तथा विध्वंसात्मक कार्य (नियन्त्रण तथा सजाय) अध्यादेश २०५८ ले 'आतङ्ककारी' लाई

सघाएको बहानामा कठोर कारवाही गर्न सक्ने तथा मन्त्रालयद्वारा जारी गरिएको निर्देशिकाले प्रसारण विषय र स्रोतको दायरा खुम्च्याइदिएका कारण नौ महिनाको सङ्कटकालभरि प्रसारण लगायत समग्र पत्रकारिता क्षेत्र नै कठिन परिस्थितिमा गुञ्जिनु परेको थियो । एफएमबाट प्रसारण हुने कार्यक्रम वा समाचारमाथि प्रत्यक्ष हस्तक्षेप नगरिए पनि आतङ्ककारी तथा विध्वंसात्मक कार्य (नियन्त्रण तथा सजाय) अध्यादेश २०५८ को हैवा, सञ्चार मन्त्रालयद्वारा जारी निर्देशिका तथा सुरक्षासम्बन्धी समाचारहरू आफ्नै स्रोत भए पनि पनि सुरक्षा निकायबाट पुनः पुष्टि गराउनु पर्ने भ्रष्टाचार आदि थिए । यसले स्वतन्त्र समाचारको उत्पादन तथा प्रसारणमा मनोवैज्ञानिक रूपमा हतोत्साहित गराउने पृष्ठभूमि तयार गरेको थियो । रेडियो सगरमाथामा सरकारले 'अहिलेको संवेदनशील सन्दर्भमा संयमित भएर समाचार र अन्य सामग्री प्रसार गर्नुहोला' भन्ने बेहोराको पत्र पठाएको थियो । त्यही बेला रेडियो सगरमाथाबाट बजेको समाचारको टेप मगाएर घुमाउरो पारामा हतोत्साही गराउन खोजेको थियो (हेर्नुहोस् अध्याय ६) ।

त्यस्तै सुरक्षासम्बन्धी समाचार पुष्टि गराउनु पर्ने नाउँमा संवेदनशील र महत्त्वपूर्ण समाचार सम्प्रेषणमा बाधा पुगेको महसुस कान्तिपुर एफएमका पत्रकारले पनि गरेका थिए । यद्यपि सङ्कटकालको पछिल्लो अवधिमा जब यसको औचित्यमाथि राजनीतिक दलहरूबीचमै विवाद हुन थाल्यो सुरक्षा निकायबाट समाचार पुष्टि गराएर मात्र प्रसारण गर्नु पर्ने जस्ता कुरालाई स्टेसनले पनि बिस्तारै बेवास्ता गर्दै गएको कान्तिपुर एफएमका रेडियो पत्रकार श्रीराम पौडेलले उल्लेख गरेका छन् (हेर्नुहोस् अध्याय ७) ।

निष्कर्ष

२०५० को दशकसम्म आइपुग्दासमेत नेपालमा रेडियो तरङ्ग (प्रसारणमाध्यम) लाई राज्यले आफ्नै कब्जामा सीमित गरेको थियो । यसपछि भने नेपाली नागरिकको पनि रेडियो फ्रिक्वेन्सीमा पहुँच हुन पुगेको हो । यसको मतलब रेडियो फ्रिक्वेन्सी नागरिकले पनि आफ्नो बनाउन पाउने वातावरण तयार भयो । यो उदार प्रजातान्त्रिक व्यवस्था र यसअन्तर्गत बनेको संविधानको प्रतिफल थियो । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले नागरिकको मौलिक हक र त्यसमा पनि विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, प्रेस स्वतन्त्रता र सूचनाको हकलाई प्रत्याभूत नगरेको भए यो सम्भव थिएन । संविधानप्रदत्त उल्लिखित हक नै स्वतन्त्ररूपले सूचनाको प्रवाह र प्राप्तिका लागि प्रमुख जग थियो । संविधानप्रदत्त नागरिकका यी हकलाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्न स्वतन्त्र रेडियो जति सहज र

प्रभावकारी माध्यम अरू हुनै सक्दैनथ्यो । लामो समय सञ्चार क्षेत्रमा विताएका केही अगुवाले यो कुरा बुझेका थिए । र, तिनैको सुझाव तथा अनुरोधका आधारमा २०४९ सालमा तत्कालीन सरकारले रेडियो प्रसारणमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउने नीति लिन पुगेको थियो । यो नै स्वतन्त्र एफएम रेडियोको स्थापना र बिस्तारमा पहिलो नीतिगत खुड्किलो थियो ।

राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ एफएम रेडियोको सवालमा मात्र नभई समग्र प्रसारण क्षेत्रसम्बन्धी नेपालको पहिलो कानून थियो । संविधान प्रदत्त नागरिकको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सुसूचित हुन पाउने हकको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने तथा सूचनाको निर्बाध प्रवाहको वातावरण तयार गर्ने उद्देश्य ऐनले लिएको थियो । यसको प्रस्तावनामा नै सो कुरालाई प्रष्ट पारेर प्रसारण स्वतन्त्रता तथा सूचनाको निर्बाध प्रवाहलाई कानूनी ग्यारेण्टी गरिएको थियो । ऐनले एफएम रेडियोलगायत प्रसारणका सबै माध्यमलाई समाचारमूलक, शिक्षाप्रद र मनोरञ्जनात्मक सबै प्रकारका कार्यक्रम दिन छुट प्रदान गरेको थियो । साथै ऐनको विभिन्न दफामा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गतिविधि तथा सूचना निष्पक्ष प्रसारण गर्ने कुरालाई प्राथमिकता दिइयो । यसले पनि स्वतन्त्र रेडियो पत्रकारितालाई प्रवर्द्धन गर्ने वातावरण सिर्जना गरिदिएको छ ।

प्रसारण स्वतन्त्रताका लागि थप सकारात्मक वातावरण निर्माण गर्ने काम २०५८ साउन ११ को सर्वोच्च अदालतको फैसलाले पनि गर्‍यो । यस फैसलाले स्वतन्त्र रूपले समाचार र समाचारमूलक कार्यक्रम प्रसारणमा रोक लगाउने गरी सरकारले एफएम रेडियोलाई दिएको निर्देशन अवैधानिक ठहर गर्दै ऐतिहासिक नजिर स्थापित गर्‍यो । अझ महत्त्वपूर्ण पक्ष संविधानप्रदत्त नागरिकको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता तथा सूचनाको हक प्राप्त गर्ने सवालमा छापामा माध्यम जस्तै रेडियोको पनि उपयोग गर्न नागरिक स्वतन्त्र छन् । र, संविधानले धारा १३ मा छापामा माध्यमलाई दिएको स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति रेडियोको हकमा पनि उत्तिकै लागू हुन्छ भनी सर्वोच्चले व्याख्या गरिदियो । अझ भन्ने हो भने सर्वोच्चको सो फैसलाले प्रसारण स्वतन्त्रताका सवालमा संविधान र प्रसारण ऐनमा रहेका केही अस्पष्टतालाई पनि हटायो । यसबाट स्वतन्त्र रेडियो पत्रकारिताका लागि भन्नु फराकिलो राजमार्ग निर्माण हुन पुग्यो । यो फैसलापछि एफएम रेडियोका लगानीकर्ताहरूलाई अझ हुक्कसँग 'समाचार कक्ष' मा लगानी गर्ने बाटो खुलेको थियो ।

यसरी कानूनी वातावरण प्रसारण स्वतन्त्रताका लागि सहयोगी हुँदा हुँदै पनि व्यवहारमा भने त्यो हदको स्वतन्त्रता प्रसारकहरूले सधैं उपभोग गर्न पाएका छैनन् । देशको राजनीतिक वा प्रशासनिक संरचनामा हुने फेरबदल वा

उतारचढावको सीधा छायाँ प्रसारण क्षेत्रमा पनि पर्ने गरेको छ । फलस्वरूप सत्तामा पुगेका केही समूह तथा व्यक्तिहरूले आफ्ना निहित स्वार्थसिद्धिका लागि स्वतन्त्र प्रसारणमाथि प्रहार गर्नाले यस क्षेत्रमा लागेकाहरूले बेलाबेलामा असुरक्षाको महसुस गर्नु परेको छ । प्रसारण ऐनको मूल आशय प्रसारण स्वतन्त्रताका पक्षमा हुँदाहुँदै पनि प्रसारणसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य भने सरकारको विवेकका भरमा छाडिएको छ । रेडियोलगायत सम्पूर्ण प्रसारणमाध्यमलाई नियमन गर्ने अधिकार सञ्चार मन्त्रालयमा मात्र सीमित राखिदिएका कारण राज्यलाई यसमाथि नियन्त्रण र हस्तक्षेप गर्ने बाटो खुल्ला हुन पुगेको छ । यसले गर्दा इजाजत वितरणका सवालमा होस् वा नियम र निर्देशनहरू जारी गर्ने सवालमा विभागीय मन्त्री हावी हुन पाएका छन् । यसको परिणाम इजाजत वितरणको प्रक्रिया सधैं विवादास्पद बन्न पुग्यो (हेर्नुहोस् अध्याय १) ।

कठोर नियमावली ल्याएर ऐनले दिएका अधिकारहरू कुण्ठित गराउने कार्य भयो भने मन्त्रीको मनोमानीका भरमा निर्देशन जारी गर्ने कार्यले प्रसारण स्वतन्त्रतामाथि नै बारम्बार धक्का पुऱ्याउने प्रयास भयो । सरकार आफैले प्रसारण नियमावली जारी गरेको हुनाले त्यो प्रवर्द्धनात्मक भन्दा बढी नियन्त्रणमुखी हुन पुग्यो । एफएम स्टेसन सञ्चालनका लागि लगाइएको चर्को इजाजत दस्तुर, भन्नु चर्को नवीकरण दस्तुर र अत्यन्तै अव्यवहारिक रोयल्टीको दर निर्धारणका कारण यसलाई अनावश्यक रूपमा खर्चिलो बनाइयो । परिणामतः एफएम प्रविधि आफैमा सस्तो र सरल हुँदाहुँदै पनि सानो पूँजीबाट समुदायकै लगानीमा आधारित नितान्त स्थानीय तवरले रेडियो सञ्चालन गर्न सकिने सम्भावनामाथि सरकारी दस्तुर बाधक हुन पुगेको छ । अर्कातिर संविधान र कानूनको मर्म विपरीत प्रसारण नियमावली २०५२ ले प्रसारण स्वतन्त्रतालाई कुण्ठित गर्ने कामसमेत गरेको छ । नियमावलीमा उल्लिखित विभिन्न प्रावधान देखाएर राज्यले एफएम रेडियो माथि पटकपटक आपत्तिजनक सर्त र निर्देशनहरू तेर्सार्ने गरेको छ । संविधान र कानूनको प्रावधानविपरीत जारी नियमावलीलाई बेलैमा स्वतन्त्र बुद्धिजीवी र नागरिक समाजले कानूनी रूपमा चुनौती दिन नसकेको कारण पनि यसले मान्यता पाइरहन सक्यो ।

प्रसारण क्षेत्रमा देखिएका यी विविध चुनौतीलाई कम गर्नका लागि स्वतन्त्र नियामक निकायको गठन गर्ने र त्यसैको पूर्ण रेखदेखमा प्रसारण क्षेत्रलाई छोड्नु पर्ने माग लामो समयदेखि उठ्दै आएको हो । यस मागलाई दीर्घकालीन सञ्चार नीति २०५९ ले सम्बोधन पनि गरिसकेको अवस्था छ भने त्यसैसम्बन्धमा कानून बनाउन विभिन्न कार्यदल पनि गठन भएका छन् । यद्यपि कतिपय अवस्थामा ती

कार्यदलका सुभाब राजनीतिक अस्थिरताको शिकार भई कार्यान्वयनमा आउन सकेका छैनन् भने कतिपय अवस्थामा मन्त्रालयका प्रतिनिधिहरू मात्र समावेश गरी नागरिक समाजलाई अल्मल्याउन मात्र कार्यदलको गठन भएका छन् । र, भन् नियन्त्रणमुखी कानून निर्माण गर्ने जमर्को गरिएका छन् ।

समग्रमा भन्नुपर्दा प्रसारण स्वतन्त्रता तथा स्वतन्त्र रेडियो पत्रकारिताको विकासमा विद्यमान कानूनी वातावरण मूलभूत रूपमा सहयोगी नै देखिए पनि व्यावहारिक कठिनाइ प्रसारण क्षेत्रले भोग्नु परेको अवस्था छ । राजनीतिक नेतृत्वमा बेलाबेलामा देखापर्ने अनुदार चरित्रको शिकार हुनु परेका कारण त्यस्ता कठिनाइ देखिएकोमा शङ्का छैन । तसर्थ विद्यमान कानूनका केही कमी कमजोरी हटाउन समयानुकूल सुधार गरी यसलाई राजनीतिक छायाँबाट अलग राख्न सकेमा वर्तमान संविधान रहुञ्जेल स्वतन्त्र रेडियो पत्रकारिताको विकासमा कुनै व्यवधान आइपर्ने थिएन ।^{१९}

^{१९} यस अध्ययनका क्रममा सम्पर्क गरिएका व्यक्तिहरू पनि अध्याय १ को अन्तमा दिइएअनुसार नै हुन् ।